

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของงานคู่มือกระบวนการศึกษาชุมชน

1.1 ความเป็นมา

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545— 2549) เป็นแผนที่ได้อัญเชิญแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ตามพระราชดำริของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาเป็นปรัชญาในการนำทางในการพัฒนาบริหารประเทศ โดยยึดหลักทางสายกลาง เพื่อให้ประเทศรอดพ้นจากวิกฤติ สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุล มีคุณภาพและยั่งยืน ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และสถานการณ์เปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งนี้เศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาชี้ถึงแนวการดำรงอยู่และปฏิบัติของประชาชนในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินกรไปในสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวทันต่อโลกยุคโลกาภิวัตน์ ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล รวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควร ต่อการมีผลกระทบใด ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ทั้งนี้ต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวัง อย่างยิ่ง ในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผนและการดำเนินการทุกขั้นตอน และขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจในทุกระดับ ให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติ ปัญญา และความรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม จากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี

การจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการกำหนดวิสัยทัศน์ของสังคมไทยใน 20 ปีข้างหน้า โดยนำความคิดของทุกภาคทุกส่วนในสังคมทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นชุมชน ระดับจังหวัด ระดับอนุภาค และระดับชาติ มาสังเคราะห์เชื่อมโยงเข้าด้วยกัน โดยคำนึงถึงภาพรวมการพัฒนาที่ผ่านมา สถานการณ์และแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ เพื่อนำไปสู่สังคมไทยที่พึงประสงค์พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงและสร้างคุณค่าที่ดีให้เกิดขึ้นในสังคมไทย

แผนพัฒนา ฯ ฉบับที่ 9 จึงเป็นแผนยุทธศาสตร์ที่ชี้นำทิศทางการพัฒนาประเทศ ในระยะปานกลางที่สอดคล้องกับวิสัยทัศน์ระยะยาว และมีการดำเนินการต่อเนื่องจากแผนพัฒนา ฯ ฉบับที่ 8 ในด้านแนวคิดที่ยึด “คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา” ในทุกมิติอย่างเป็นองค์รวม และให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่สมดุล ทั้งด้านตัวคน สังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของภาครัฐที่ต้องให้การสนับสนุนเสริมสร้างกระบวนการเพิ่มความเข้มแข็งของชุมชนในการพัฒนาตนเอง ได้อย่างยั่งยืนแท้จริง

1.2 ความสำคัญของงานคู่มือกระบวนการศึกษาชุมชน

การพัฒนาประเทศโดยมีการวางแผนพัฒนาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 – 2509) เป็นการพัฒนาที่ไม่สมดุล กล่าวคือ เป็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจมากกว่าการพัฒนาในทุกด้านไปในอัตราความเร็วที่พร้อมกันและเป็นการพัฒนาที่จัดสรรทรัพยากรให้เมืองใหญ่ โดยเฉพาะกรุงเทพมหานครมากกว่าการกระจายไปยังท้องถิ่นชนบทต่าง ๆ ให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกัน สภาพการพัฒนาที่ไม่สมดุลดังกล่าวนี้ ไม่ใช่การพัฒนาที่เป็นการเปลี่ยนรูปสังคมให้ไปสู่สถานะที่ดีกว่าในทุกด้านที่แท้จริง แต่ทำให้เกิดการพัฒนาแบบเทียมแฝงที่เรียกว่า “เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน”

ในช่วงก่อน พ.ศ. 2540 ขณะที่ความเจริญทางเศรษฐกิจโดยส่วนรวมมีอัตราสูงอย่างต่อเนื่องแต่โครงสร้างพื้นฐานเศรษฐกิจในระดับชุมชนท้องถิ่นที่เป็นรากฐานของประเทศยังคงอ่อนแอ รายได้ของผู้ประกอบการอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และการเงินการธนาคารสูงขึ้น แต่รายได้ส่วนของชุมชนชนบทกลับลดลงหรือเพิ่มขึ้นในอัตราต่ำ คนในเมืองได้รับการศึกษาสูงถึงระดับอุดมศึกษา แต่คนในชนบทส่วนใหญ่จบเพียงประถมศึกษา คนในชนบทอพยพมาหางานทำในเมืองมากขึ้น โครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ความผูกพันในครอบครัวและ ในชุมชนเสื่อมคลายลง ศิลธรรมและจารีตธรรมของผู้คนเสื่อมลง ปัญหาสุขภาพจิตเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นพื้นฐานของชีวิตอยู่ในสภาพที่อาจจะไม่สามารถเกื้อหนุนการดำรงชีวิตที่ดีของคนไทยได้อย่างยั่งยืน พื้นที่ป่าไม้ลดลงเรื่อย ๆ พื้นที่ที่สภาพดินดีเหมาะแก่การเพาะปลูกลดลงอย่างรวดเร็ว การขาดแคลนน้ำ สำหรับการเกษตรและการบริโภคเป็นปัญหาที่รุนแรงมากขึ้นทุกปี และน้ำเน่าเสีย มลพิษในอากาศเป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงทั้งในเมืองและ ในชุมชนชนบทจากปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ความอ่อนแอของภาคชนบทเป็นปัญหาที่สะสมมาตลอดช่วงเวลาเกือบสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศวิกฤตการเงินและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นเมื่อต้นปี 2540 เป็นต้นมา ยิ่งทำให้ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนชนบทมีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งที่รัฐบาลเร่งระดมความร่วมมือและสนับสนุนจากทุกฝ่าย เพื่อส่งเสริมให้ชุมชนชนบทที่มีอยู่ประมาณหกหมื่นกว่าหมู่บ้าน ในเจ็ดพันกว่าตำบลทั่วประเทศให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น สามารถจัดการแก้ปัญหาต่าง ๆ และดำเนินการพัฒนาชุมชนของตนเองมากที่สุดเท่าที่ศักยภาพโอกาส และขีดความสามารถของแต่ละชุมชนจะเอื้ออำนวย

เนื่องจากความอ่อนแอของชุมชนในท่ามกลางกระแสการพัฒนา ที่มุ่งสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเป็นเรื่องที่ตระหนักกันมากกว่า 30 ปี ทั้งในแวดวงวิชาการ ปัญญาชนนักพัฒนาเอกชน ผู้บริหารภาคเอกชน และข้าราชการที่มีความคิดก้าวหน้ารวมทั้งผู้นำของชุมชนชนบทที่วิสัยทัศน์การพัฒนาชนบทและวิธีการบริหารงานพัฒนาชนบท ของภาครัฐภายใต้แนวคิดการพัฒนาประเทศที่เร่งรัดการสร้างเศรษฐกิจ

เติบโตทางเศรษฐกิจนั้นมีความบกพร่องไม่เหมาะสมกับสภาพเงื่อนไขทางวัฒนธรรม และศักยภาพความพร้อมของคนชนบทและทรัพยากรธรรมชาติและ ไม่ได้เป็นวิธทางที่มีประสิทธิภาพที่จะส่งเสริมความเข้มแข็งและความยั่งยืนของภาคชนบท กลุ่มบุคคลดังกล่าวรวมทั้งนักวิชาการต่างประเทศที่สนใจการพัฒนาประเทศไทยและองค์การพัฒนาระหว่างประเทศ โดยเฉพาะองค์การสหประชาชาติได้พยายามผลักดันเรียกร้องให้ภาครัฐ ทบทวนปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการบริหารการพัฒนา อันเป็นการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการพัฒนาตามที่มีการเรียกร้อง ได้เกิดขึ้นจริงในช่วงแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540—2544) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สถานการณ์ทางการเมือง การบริหาร เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมและเทคโนโลยี ทั้งในระดับประเทศและ โลก และปัญหาต่าง ๆ ของชนบทไทยเอง กดดันให้ผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศยอมรับถึงความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาประเทศเสียใหม่

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 เป็นแผนที่มีจุดมุ่งหมายให้มีการปฏิรูปสังคม เศรษฐกิจการเมืองไปพร้อม ๆ กัน เพื่อให้การพัฒนาเกิดผลประโยชน์ต่อคนไทยทุกหมู่เหล่าอย่างแท้จริงโดยปรับเปลี่ยนจุดมุ่งหมายของการพัฒนาประเทศเสียใหม่ กำหนดให้คนเป็นจุดมุ่งหมายหลัก หรือเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนา ให้ความสำคัญแก่การพัฒนาความสามารถของคนและการพัฒนาสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง กฎหมาย วัฒนธรรม เทคโนโลยี ให้เอื้อต่อการพัฒนาคน ทั้งนี้ได้ปรับวิธีการและกระบวนการวางแผนจากการพัฒนาแบบแยกส่วนหรือราชการพัฒนามาเป็นการพัฒนาแบบบูรณาการ หรือองค์รวมที่ ส่วนต่าง ๆ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกันและกันอย่างเป็นระบบ

ในส่วนของการพัฒนาชนบท ได้กำหนดแนวคิดและนโยบายการพัฒนาชนบทที่เน้นการกระจายความเจริญ ไปสู่ท้องถิ่น การกระจายอำนาจให้ชุมชนและครอบครัวในชนบทมีความเข้มแข็ง มีศักยภาพความสามารถที่ดีพอ ที่จะทำการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมืองของชุมชนได้ปรับเปลี่ยนปรัชญาและหลักการของการบริหารงานเพื่อให้ประชาชนภาคธุรกิจเอกชน และภาคการพัฒนาอื่นมาผนึกกำลังกับภาครัฐให้การสนับสนุนเสริมสร้างกระบวนการเพิ่มความเข้มแข็งของชุมชนในการพัฒนาตนเอง

เนื่องจากการดำเนินงานด้านการบริหารจัดการ โครงการเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนให้ยั่งยืน และเข้มแข็งอย่างต่อเนื่องทั้งจากการสนับสนุนจากภาครัฐและองค์กรเอกชนต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น กระบวนการดำเนินงานยังไม่ประสบผลสัมฤทธิ์ตามเป้าหมายที่คาดหวังไว้ ในการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง เพื่อสนับสนุนแนวทางการพัฒนาต่อไป จากประสบการณ์ในการปฏิบัติงานของผู้ขอรับการประเมินผลงานมีความเห็นว่า จำเป็นที่จะต้องศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับข้อมูลของกระบวนการชุมชนเพื่อนำมาวิเคราะห์เกี่ยวกับการบริหารจัดการ โครงการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน โดยมีคนในชุมชนที่เข้มแข็งเป็นศูนย์กลาง ได้อย่างแท้จริง

ผู้ขอรับการประเมินผลงานพิจารณาตระหนักถึงความสำคัญของข้อมูลพื้นฐานดังกล่าว จึงได้ศึกษาค้นคว้าทางวิชาการเกี่ยวกับขั้นตอนกระบวนการศึกษาชุมชน เพื่อจัดทำเป็นคู่มือสำหรับใช้ศึกษาเครื่องมือในการจัดเก็บข้อมูลในภาคสนามด้านการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อจะได้ข้อเท็จจริงรวมทั้งข้อมูลเชิงประจักษ์และนำมาวิเคราะห์อย่างเป็นระบบอันจะเป็นประโยชน์ในเรื่องการวิจัยเชิงคุณภาพด้านการศึกษาระบบการชุมชนที่เข้มแข็งและด้านสังคมศาสตร์อื่น ๆ สำหรับผู้ที่สนใจจะใช้เป็นคู่มือสำหรับกำหนดแนวทางการดำเนินงานตามโครงการในโอกาสต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษาเพื่อจัดทำคู่มือฯ

การศึกษาค้นคว้าทางวิชาการเกี่ยวกับเครื่องมือที่สำคัญในการใช้จัดเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพตามขั้นตอนของกระบวนการศึกษาชุมชน เพื่อจัดทำเป็นคู่มือของเครื่องมือต่าง ๆ สำหรับการดำเนินงานด้านการวิจัยภาคสนามของโครงการต่าง ๆ เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นคู่มือสำหรับการใช้เครื่องมือแต่ละประเภทในการศึกษาด้านต่าง ๆ ของชุมชน ดังนี้

- 2.1 เพื่อศึกษาด้านภูมิปัญญา ระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า ระบบความคิด ทัศนคติ พฤติกรรมกลุ่มสมาชิกและผู้นำของชุมชน
- 2.2 เพื่อศึกษาหาด้านความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของการบริหารจัดการกลุ่มและองค์กรชุมชน
- 2.3 เพื่อศึกษาด้านกระบวนการเรียนรู้และเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน
- 2.4 เพื่อศึกษาผลกระทบจากการดำเนินงานในส่วนของการบริหารจัดการของชุมชนด้านต่าง ๆ ดังนี้
 - 1.) ด้านเศรษฐกิจ
 - 2.) ด้านสังคม
 - 3.) ด้านการเมือง
 - 4.) ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

3. ขอบเขตของการศึกษาจัดทำคู่มือฯ

3.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาจัดทำคู่มือฉบับนี้เป็นการศึกษาค้นคว้าข้อมูลของเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เพื่อใช้ในการวิจัยสนามเชิงคุณภาพของกระบวนการศึกษาชุมชนจากเอกสาร (documentary) เช่น เอกสารทางวิชาการ บทความทางวิชาการ ผลงานทางวิชาการ ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เอกสารผลงานด้านการประเมินผลโครงการชุมชนต่าง ๆ

3.2 ขอบเขตด้านการวิเคราะห์

การศึกษาจัดทำคู่มือฯ จะมีขอบเขตของการใช้เครื่องมือเพื่อจัดเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

3.2.1 เครื่องมือการจัดเก็บข้อมูลชุมชน

- | | |
|-------------------------------------|----------------|
| 1.) การสังเกต | (Observation) |
| 2.) การสัมภาษณ์ | (Intcrview) |
| 3.) การใช้แบบสอบถาม | (Questionaire) |
| 4.) การใช้สนทนากลุ่ม | (Focus group) |
| 5.) การใช้ข้อมูลเอกสาร | (Documentary) |
| 6.) การใช้กระบวนการประชุมแลกเปลี่ยน | |

ความรู้ประสบการณ์นำเสนอข้อมูลข่าวสาร (Appreciation Influence Control)

3.2.2 วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลชุมชน

- 1.) หลักการในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ
- 2.) ขั้นตอนในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ
- 3.) เทคนิคในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

4. ผลประโยชน์คาดว่าจะได้รับ

- 4.1 ทำให้ทราบถึงเครื่องมือสำหรับใช้ในการจัดเก็บข้อมูลของชุมชน
- 4.2 ทำให้ทราบถึงขั้นตอนกระบวนการศึกษาชุมชน โดยใช้เครื่องมือประเภทต่าง ๆ เพื่อจัดเก็บข้อมูลของชุมชน ได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม
- 4.3 ทำให้ทราบถึงวิธีการเทคนิคของการวิเคราะห์ข้อมูลชุมชนเพื่อให้ได้ผลที่ตรงตามความเป็นจริงเชื่อถือได้ และสามารถนำไปปฏิบัติได้ตามแผนงานหรือโครงการต่อไป
- 4.4 เพื่อใช้เป็นคู่มือสำหรับการดำเนินงานโครงการวิจัยเชิงคุณภาพด้านต่าง ๆ ที่ต้องใช้เครื่องมือตามที่ได้ศึกษาและค้นคว้าดังกล่าว

บทที่ 2

ขอบเขตของเนื้อหาในการศึกษาคู่มือ

กระบวนการศึกษาชุมชน

การศึกษาชุมชนเป็นกระบวนการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ในมิติหรือในด้านต่างๆ ที่ผู้ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนและนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปใช้ตามวัตถุประสงค์ต่างๆ ซึ่งเอกสารผลงานฉบับนี้ ผู้ขอรับการประเมินได้จัดทำเพื่อเป็นคู่มือในการสร้างเครื่องมือ เพื่อจัดเก็บรวบรวมข้อมูลตามขั้นตอนของกระบวนการศึกษาชุมชนต่อไป

ตอนที่ 1 ขั้นตอนของกระบวนการศึกษาชุมชน

นักวิชาการหลายท่าน ได้อธิบายขั้นตอนของกระบวนการศึกษาชุมชน ไว้คล้ายคลึงกัน ดังนี้

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536 : 92 – 103) ได้เสนอขั้นตอนของการศึกษาชุมชนไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

1. กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชน
2. ศึกษาแนวคิดและทฤษฎีชุมชนที่จะศึกษา
3. กำหนดชุมชนที่จะศึกษา
4. กำหนดวิธีการศึกษาชุมชน

สุภาวงศ์ จันทวานิช (2537 : 92) ได้อธิบายขั้นตอนของการเก็บข้อมูลในภาคสนามของการวิจัยเชิงคุณภาพไว้ดังนี้

1. การเข้าสนาม
2. การสังเกตและจดบันทึก
3. การสัมภาษณ์
4. การใช้ข้อมูลเอกสาร
5. การตรวจสอบข้อมูล
6. การใช้หลักจรรยาบรรณในการวิจัย

สมทรง เหมะวิชานูวัต (2521 : 178) ใช้คำว่า สํารวจชุมชน แต่มีความหมายเหมือนกับ การศึกษาชุมชน แต่มีรายละเอียดของการนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชุมชนไปใช้ในการพัฒนา ตามที่ประสงค์ต่อไป ซึ่งขั้นตอนดังกล่าวมีดังนี้คือ

1. การกำหนดวัตถุประสงค์ของการสำรวจ
2. การสำรวจตามวัตถุประสงค์
3. การวิเคราะห์ข้อมูล
4. การวางแผนปฏิบัติงาน
5. การปฏิบัติงานตามแผน
6. การประเมินผลงาน

จากแนวความคิดเกี่ยวกับกระบวนการศึกษาชุมชนของนักวิชาการหลายท่านพบว่า มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งในเอกสารฉบับนี้ จะอธิบายสาระสำคัญของกระบวนการศึกษาชุมชนแบบครบวงจร กล่าวคือ เป็นการศึกษาชุมชนอย่างเป็นระบบโดยเริ่มตั้งแต่การวางแผนดำเนินการดำเนินการ และการสรุปและประเมินผลการดำเนินการศึกษาชุมชน รวมทั้งในหน่วยสุดท้ายจะอธิบายถึงการนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชุมชนไปใช้ในการจัดการศึกษา ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์สำคัญประการหนึ่ง ของการดำเนินการครั้งนี้จึงเป็นการหลอมรวมแนวคิดต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชุมชน โดยสรุปมีขั้นตอนสำคัญดังนี้

1. ขั้นตอนเตรียมการศึกษาชุมชน ประกอบด้วย
 - 1.1 การกำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชน
 - 1.2 การศึกษาแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชุมชน
 - 1.3 การเตรียมตัวผู้ศึกษาและสื่ออุปกรณ์
2. ขั้นตอนการดำเนินการศึกษาชุมชน
 - 2.1 การเข้าสนามและการสร้างความสัมพันธ์ (Rapport)
 - 2.2 การทำแผนที่ชุมชน
 - 2.3 การดำเนินการศึกษาชุมชน ซึ่งแบ่งออกเป็น
 - 2.3.1 การเลือกตัวอย่าง (Selecting sample)
 - 2.3.2 การศึกษาชุมชนโดยวิธีการต่างๆ
3. ขั้นตอนวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผลการดำเนินการ

รายละเอียดของขั้นตอนการศึกษาชุมชน

1. ขั้นตอนเตรียมการศึกษาชุมชน เป็นขั้นตอนที่ผู้ดำเนินการจะศึกษาชุมชน ต้องมีการเตรียมความพร้อมทั้งในเรื่องของตนเอง ในเรื่องความรู้บางประการต้องใช้ในการศึกษาชุมชนในเรื่องของตนเองและความรู้พื้นฐานบางประการที่ต้องศึกษาชุมชน แบ่งออกเป็นขั้นตอน ดังนี้

1.1 การกำหนดวัตถุประสงค์และขอบเขตของการศึกษาชุมชน เป็นขั้นตอนที่ผู้ศึกษาชุมชนกำหนดวัตถุประสงค์ว่าจะศึกษาชุมชนไปเพื่ออะไร ศึกษาอย่างไรและศึกษาในเรื่องใดบ้าง ตามปกติผู้ศึกษาชุมชนมักมีกรอบความคิดในการศึกษาชุมชนไว้อย่างกว้างๆ ดังนั้นในขั้น

ตอนนี้จึงเท่ากับเป็นการบรรยายละเอียดของการศึกษาชุมชนในด้านต่างๆ ได้แก่วัตถุประสงค์ของชุมชน ประเด็นหรือขอบเขตของข้อมูลในด้านต่างๆ และวิธีการศึกษาชุมชน

1.2 การศึกษาแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เป็นขั้นตอนที่ผู้ศึกษาชุมชน ทำการศึกษากระบวนการความคิดเชิงทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชุมชน เพื่อใช้เป็นเครื่องมือทำการในการเก็บรวบรวมข้อมูล แต่อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าผู้ศึกษาชุมชนจะยึดหลักอยู่กับแนวคิดทฤษฎีดังกล่าว ผู้ทำการศึกษาชุมชนจะใช้แนวคิดทฤษฎีเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจข้อมูลเชิงประจักษ์ และอธิบายปรากฏการณ์ไปตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้นซึ่งแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างการหน้าที่ (Structural functionalism) แนวคิดเรื่องปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์ (Symbolic interactionism) แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม (Social relation) แนวคิดเรื่องเศรษฐศาสตร์การเมือง และแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน

1.3 การเตรียมตัวผู้ศึกษาชุมชนและอุปกรณ์ที่ใช้ในการศึกษาชุมชน เป็นขั้นตอนที่ผู้ศึกษาชุมชนต้องเตรียมความพร้อมของตนเอง โดยเฉพาะหากผู้ศึกษาชุมชนเป็นบุคคลภายนอกชุมชน อาจมีการเตรียมตัวในเรื่องสถานที่ที่อาศัย การแต่งกายให้เหมาะสมกับชุมชน เตรียมเรื่องภาษาที่คนใช้ซึ่งอาจแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนท้องถิ่น และที่สำคัญต้องเตรียมตัวเรื่องวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของชุมชนนั้นๆ เพื่อจะได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้องกับวัฒนธรรมแต่ละชุมชน ซึ่งจะช่วยให้สามารถเก็บรวบรวมข้อมูลได้อย่างราบรื่น นอกจากนี้ยังต้องมีการเตรียมในเรื่องของอุปกรณ์ที่ใช้ในการศึกษาชุมชนด้วย เช่น การถ่ายรูป เทปบันทึกเสียง อุปกรณ์บางอย่างที่จำเป็นใช้ในการอำนวยความสะดวกให้กับผู้ทำการศึกษาชุมชน

2. ขั้นตอนการศึกษาชุมชน

2.1 การเข้าสนามและสร้างความสัมพันธ์ เป็นการเข้าไปในพื้นที่ (Field) หรือสนามที่ผู้ศึกษาชุมชนได้กำหนดเป้าหมายไว้ โดยผู้ศึกษาชุมชนต้องเตรียมพร้อมก่อนที่จะเข้าสนามในเรื่องต่างๆ เช่น การศึกษาวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของชุมชน การศึกษาข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญของชุมชนบางประการ นอกจากนี้ยังเป็นการแนะนำตัวให้ชาวบ้านในชุมชนได้รู้จักในกรณีและผู้ศึกษาชุมชน เป็นคนที่อยู่ในชุมชนนั้นแล้ว ก็ยังทำให้การศึกษาชุมชนเป็นไปได้อย่างดี หากผู้ศึกษาชุมชนเป็นบุคคลภายนอก การแนะนำตัวให้ชาวบ้านได้รู้จักว่าเป็นใคร มาจากไหน มาทำอะไรที่นี้ เพื่อให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจในตัวผู้ศึกษาชุมชน สิ่งสำคัญที่สุดของการเข้าสนามและการแนะนำตัว คือ การกำหนดสถานภาพและบทบาทที่เหมาะสมของผู้ที่เข้าไปศึกษาชุมชน ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ เปิดเผยสถานภาพที่แท้จริง (Overt role) และไม่เปิดเผยสถานภาพที่แท้จริง (Covert role) ซึ่งทั้งสองกรณีนี้ อาจใช้แตกต่างกันตามสถานการณ์หรือสภาพของชุมชน ต้องการศึกษ สำหรับการสร้างความสัมพันธ์ (Rapport) เป็นขั้นตอนของการผูกมิตรไมตรีกับชาวบ้านในชุมชน ทำให้ชาวบ้านมีความไว้วางใจเกิดความคุ้นเคย จนกระทั่งผู้ศึกษาชุมชนมีสถาน

ภาพเป็น “คนใน” ไม่ใช่ “คนนอก” โดยเฉพาะผู้ศึกษาชุมชนได้เข้าไปอยู่อาศัยในชุมชน ก็ยัง
จะส่งผลให้เกิดความเข้าใจวิถีชีวิตความเป็นอยู่ แบบแผนการดำรงชีวิตของชาวบ้านเป็นอย่างดี
และสามารถปฏิบัติตนได้อย่างกลมกลืนกับชาวบ้าน ทำให้กลายเป็นชาวบ้านไปเลยที่เรียกว่า Go
native สุกวงค์ จันทวานิช (2537 : 92-98) ได้แนะนำเทคนิคที่จะทำให้การสร้างความสัมพันธ์ได้ดี
ไว้ดังนี้

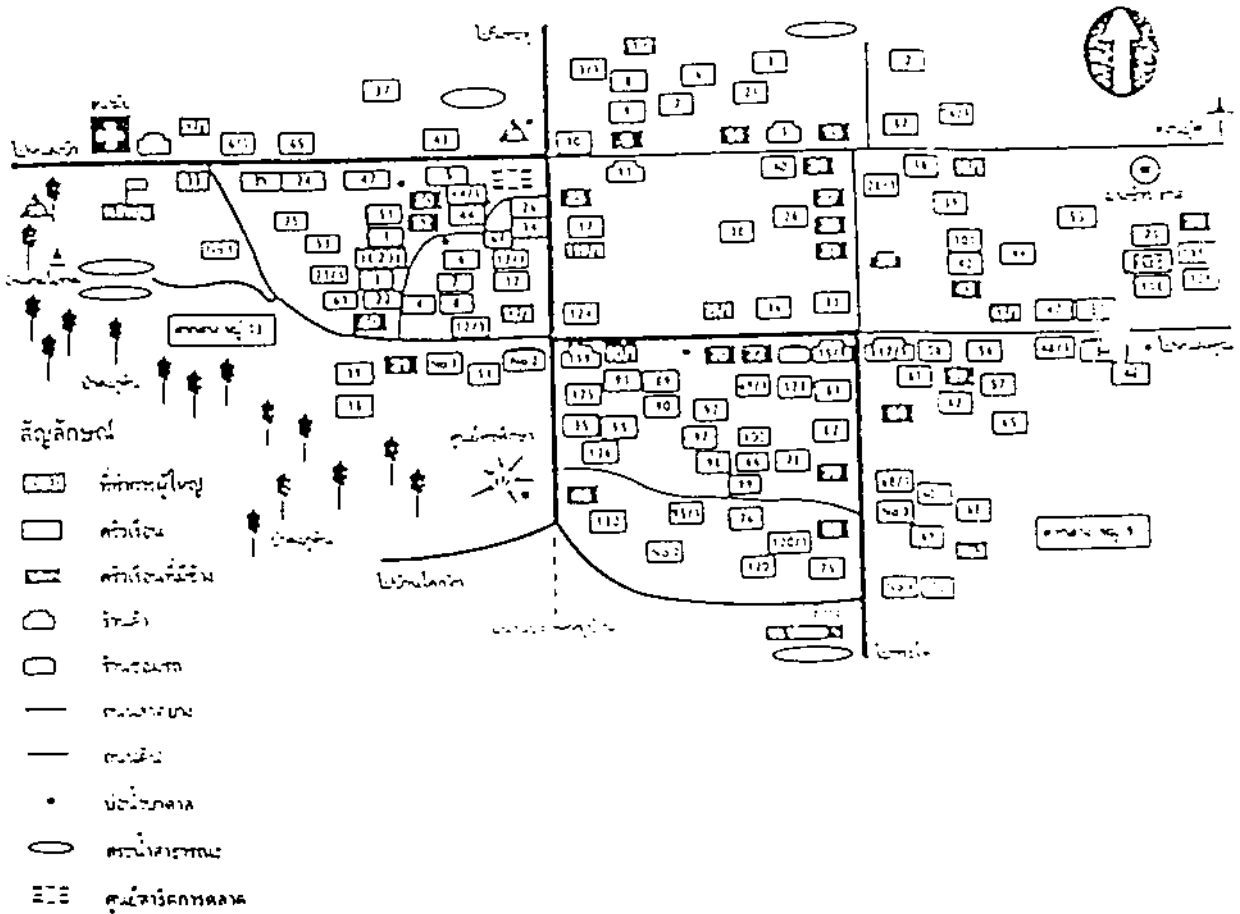
1. วางท่าทีสงบเสงี่ยม ไม่ทำตัวให้เด่นจนผิดสังเกตเพื่อไม่ให้ชาวบ้านรู้ว่าเราเป็นคนแปลก
ปลอมเข้ามา
2. หลีกเลี่ยงการถามคำถามที่จะทำให้ชาวบ้าน หรือผู้ตอบรู้สึกอึดอัดและจำเป็น
ต้องปกป้องตนเอง เช่น เรื่องหนี้สิน เรื่องอายุของครอบครัวและชุมชน
3. อย่าทำตัวทัดเทียมผู้นำชุมชน
4. พยายามเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนแต่เกี่ยว
ข้องอย่างสงบ และพร้อมที่จะช่วยเหลือจะทำให้ได้รับการยอมรับจากชาวบ้านเร็วขึ้น
5. หาใครคนหนึ่ง เป็นผู้เริ่มแนะนำเราให้รู้จักกับชาวบ้าน
6. เมื่อมีความรู้สึกอึดอัด ให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา เพราะเรากำลังเข้ามา
อยู่ในสิ่งแวดล้อมใหม่ ชาวบ้านเองก็อึดอัดเช่นเดียวกับเรา ความอึดอัดไม่ได้หมายถึงความล้ม
เหลวในการสร้างความสัมพันธ์
7. ให้ถือว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสนาม โดยเฉพาะการกระทำของเราไม่ใช่เรื่องส่วน
ตัว แต่เป็นเรื่องของงาน
8. อย่าคาดหวังว่าจะทำอะไรได้มากในวันแรกๆ การสร้างความสัมพันธ์ใช้เวลา
เป็นเดือนๆ
9. เป็นมิตรกับทุกคน

2.2 การทำแผนที่พื้นที่เป้าหมาย (ชุมชน) การทำแผนที่ (Mapping) เป็นขั้นตอน
ของการเริ่มทำการศึกษาร่วมอย่างเป็นรูปธรรม และเพื่อความสะดวกรวดเร็วของการศึกษาชุม
ชนควรหาชาวบ้านเป็นผู้นำในการเดินสำรวจชุมชน ก่อนจะนำข้อมูลต่างๆ มาบันทึกลงบนแผนที่
ซึ่งการทำแผนที่ชุมชนนั้นแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

2.2.1 แผนที่ทางกายภาพ (Physical map) เป็นแผนที่แสดงผลทางกายภาพของ
ชุมชนหรือสนามที่เราจะเข้าไปศึกษา เช่น ตั้งอยู่ที่ไหน มีทางออกกี่ทาง ทางไหนบ้าง มีสภาพการณ์
เป็นอย่างไร เช่น ภูเขา แม่น้ำลำคลอง หนองบึง ตรงไหนบ้าง มีสิ่งก่อสร้างอะไรในชุมชน เช่น วัดวา
อาราม ตลาด ชุมชนที่อยู่ โรงเรียน เป็นต้น การทำแผนที่ทางกายภาพนั้นมีวิธีการดำเนินการเพื่อ
ความสะดวกรวดเร็วดังนี้

(1) ศึกษาแผนที่ทางกายภาพ ที่มีอยู่แล้วของชุมชนเป็นข้อมูลพื้นฐานเพื่อทำให้ผู้ศึกษาได้มองเห็นภาพทั้งหมดของชุมชน (ในกรณีที่ชุมชนมีแผนที่ทางกายภาพอยู่แล้ว)

(2) เดินสำรวจปรากฏการณ์จริงๆ ในชุมชน แล้วนำข้อมูลมาพิจารณาประกอบกับแผนที่ทางกายภาพที่มีอยู่แล้ว พร้อมทั้งจัดทำแผนที่ทางกายภาพของชุมชนขึ้นและบันทึกข้อมูลที่เป็นผลจากการเดินสำรวจจริงไป การศึกษาแผนที่ทางกายภาพ โดยการเดินสำรวจชุมชนจะทำให้ผู้ศึกษาชุมชนเข้าใจชุมชนได้อย่างลึกซึ้ง มิได้ เข้าใจแต่สภาพทางกายภาพ หรือพื้นที่ทางกายภาพ (Physical space) ซึ่งเป็นรูปธรรมที่ปรากฏอยู่เท่านั้น แต่เข้าใจถึงความหมายของหน้าที่ทางสังคม (Social meaning social function) ของพื้นที่ทางกายภาพด้วย ตัวอย่างเช่น แหล่งน้ำในชุมชน หากดูจากแผนที่ทางกายภาพจะระบุว่า มี แหล่งน้ำในชุมชน ซึ่งก็ต้องศึกษาว่าคนในชุมชนใช้แหล่งน้ำในการอุปโภคบริโภคอย่างไรบ้าง วิถีชีวิตของคนในชุมชนผูกพันกับแหล่งน้ำอย่างไร ใครบ้างที่มากทำกิจกรรมที่แหล่งน้ำ และมาทำอะไร และถ้าขาดแหล่งน้ำหรือเกิดภาวะดินเค็ม ชาวบ้านเขามีวิธีแก้ไขปัญหายังไง เพราะฉะนั้นการศึกษาถึงพื้นที่ทางสังคม (Social space) และเข้าใจหน้าที่ทางสังคม (Social function) ที่อยู่บนแผนที่ทางกายภาพ (Physical map) จะทำให้เราเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนมากยิ่งขึ้น (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์และคณะ. 2545 : 22-23)



ข้อเสนอแนะในการทำหน้าที่ทางกายภาพ

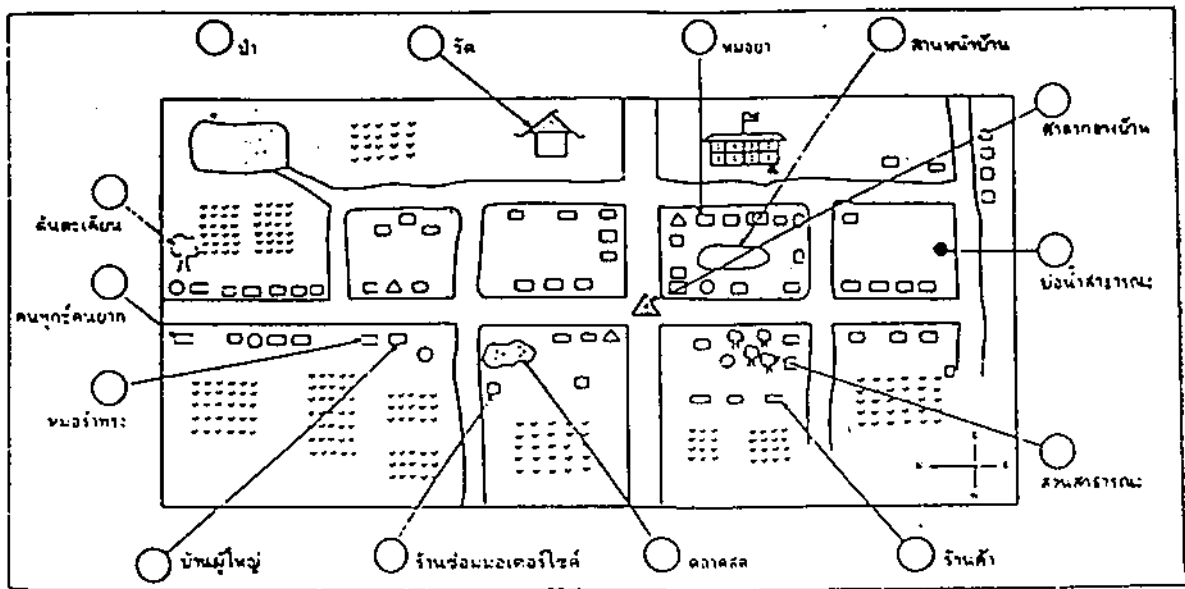
1. ควรเดินสำรวจด้วยตนเองโดยใช้แผนที่ ที่ได้ถูกจัดทำให้เป็นข้อมูลพื้นฐานและพิจารณาว่าปัจจุบันมีสภาพเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง

2. กรณีที่ทำงานเป็นกลุ่มควรนำข้อมูลมาร่วมกันพิจารณากำหนดเป็นแผนที่ทางกายภาพร่วมกัน

3. ควรศึกษาให้ลึกซึ้ง ถึงสภาพทางสังคมที่มีความเกี่ยวข้องกับสภาพของชุมชน

ตัวอย่าง แผนที่แสดงถึงการศึกษาค้นคว้าความสัมพันธ์ระหว่างสภาพทางกายภาพและสภาพทางสังคมของชุมชน

พื้นที่ทางสังคม (social space) & หน้าที่ทางสังคม (social function)



(เฉลย : ก. สวนสาธารณะ, ข. บ่อน้ำสาธารณะ, ค. วัด, ง. บ้านผู้ใหญ่, จ. คนทุกซ์คนยาก, ฉ. หมอรักษา, ช. ป่า, ซ. หมอยา, ฅ. ร้านค้า, ญ. ดันตะเกียน, ฎ. ศาลากลางบ้าน, ฏ. บ้านหน้าบ้าน, ฐ. ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์, ท. ตลาดสด)

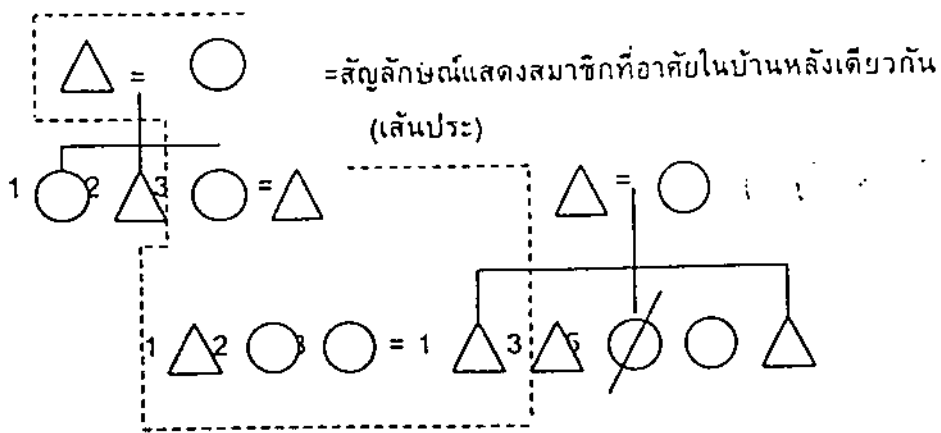
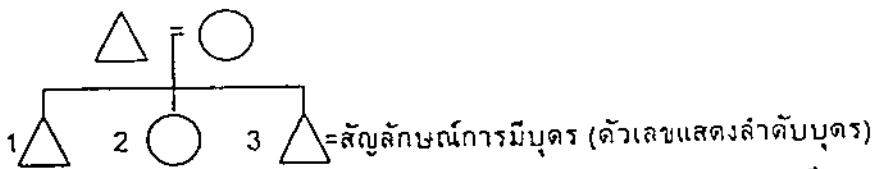
ภายในภาพนี้กิจกรรมต่างๆ ที่สำคัญเกิดขึ้นมากมายในชุมชน คุณคิดว่ากิจกรรมที่กำหนดให้ดังต่อไปนี้ ควรจะเกิดขึ้นบริเวณใดในชุมชน จากนั้นนำตัวอักษรหน้าข้อความไปเติมในช่องว่างที่อยู่ในภาพ

- วัยรุ่นหนุ่มสาว เคี้ยวชอบพอกัน
- คนจนอย่างเราต้องเอาน้ำจากที่นี่
- พ่อเฒ่า แม่เฒ่า เคี้ยวชอบไปนั่งคุยกัน
- เจ้านายก็คน ก็เห็นสนแต่บ้านนี้
- กลุ่มคนอย่างเรา ใครเค้าจะมามอง
- ที่รักษาทางใจในยามเจ็บป่วย
- แหล่งอาหารสำคัญ กินกันทั้งปี ไม่มีเสียเงิน
- รักษาแผนโบราณ สืบสานภูมิปัญญา
- ชาวสารมากมาย ไหลเวียนอยู่ที่นี่
- มีเจ้าแม่อยู่อาศัย คุ้มครองภัยให้หมู่บ้าน
- จัดประชุมครั้งใดต้องมาใช้ที่นี่
- ที่รวมกลุ่มแม่บ้าน นั่งทำงานอดิเรก
- ศูนย์รวมหนุ่มๆ เป็นที่ชุมนุมแต่งรถ
- ที่จับจ่ายสินค้า และอาหารสารพัน

2.2.2 แผนที่ทางประชากร (Demographic Map) เป็นการทำแผนที่ในเชิงประชากร โดยสำรวจครัวเรือนในชุมชนว่า ชุมชนมีกี่ครัวเรือน บ้านเลขที่อะไรบ้าง แต่ละบ้านชื่ออะไร มีลูกกี่คน อายุเท่าไร ซึ่งข้อมูลดังกล่าวเหล่านี้ เป็นข้อมูลที่แสดงความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวและเครือญาติกัน ซึ่งบางครั้งเรียกว่า ผังเครือญาติ ซึ่งมีวิธีการโดยการพิจารณาจากข้อมูลที่ปรากฏอยู่บ้างแล้วในชุมชนและการสัมภาษณ์หรือสอบถามถึงวงศ์ญาติของผู้คนในชุมชน เช่น นำมากำหนดเป็นสัญลักษณ์ ในแต่ละกลุ่มเครือญาติ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

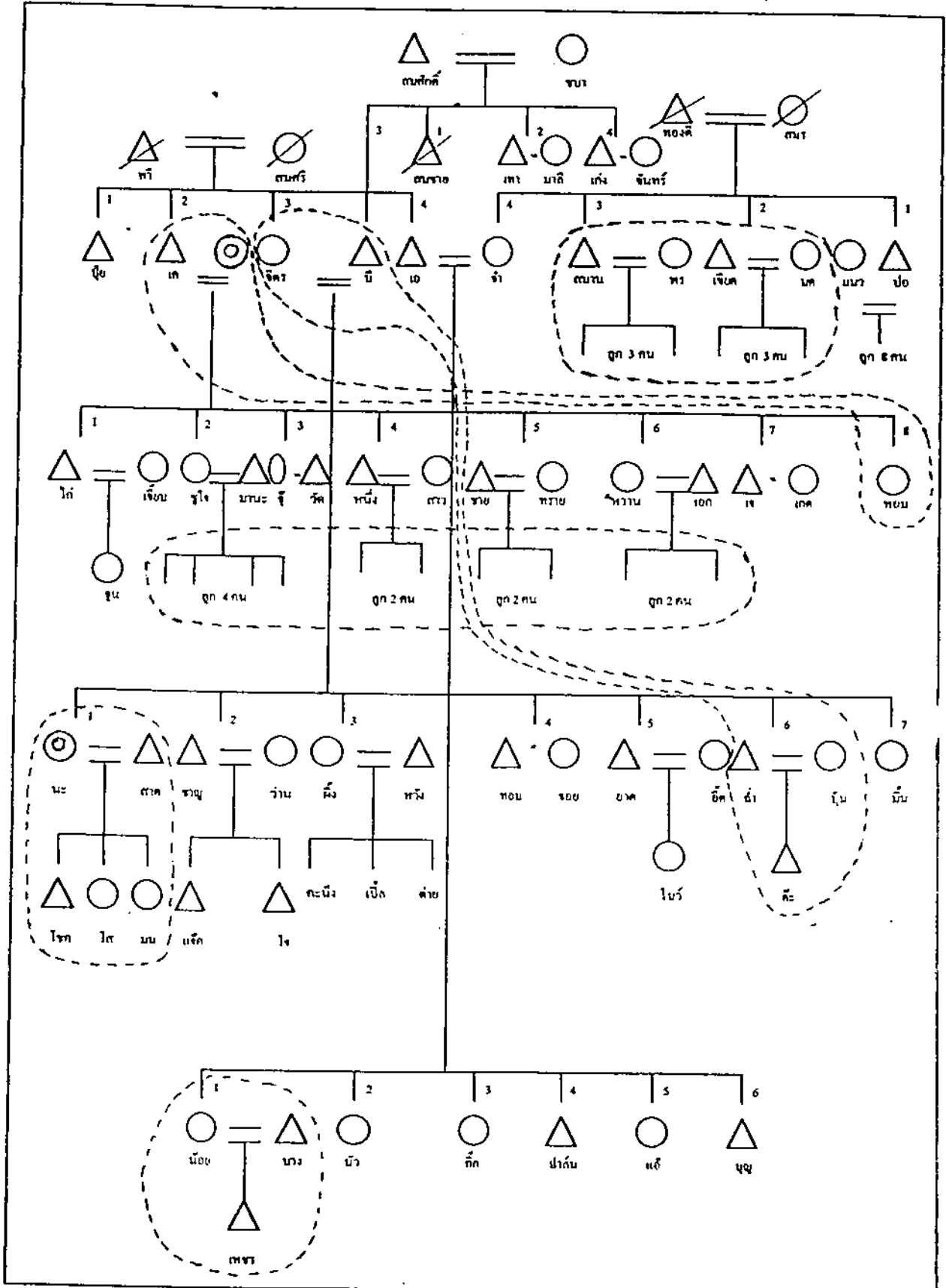
- = แทนผู้หญิง
- △ = แทนผู้ชาย
- ~~△~~ / ~~○~~ = สัญลักษณ์การตาย
- △ ⊙ ○ = สัญลักษณ์การป่วย
- ▲ = สัญลักษณ์ผู้ให้ข้อมูล(ระบายนีทึบ)
- = △ = สัญลักษณ์การแต่งงาน
- / △ = สัญลักษณ์การหย่าร้าง
- △ = สัญลักษณ์ขัดแย้งหรือมีปัญหา

1 ○ = △ = ○ = สัญลักษณ์การมีภรรยาสองคน (ตัวเลขแทนลำดับภรรยา)



โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์และคณะ (2545 : 22-23)

แผนผังประชากรแสดงความสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ในครอบครัวชุมชน

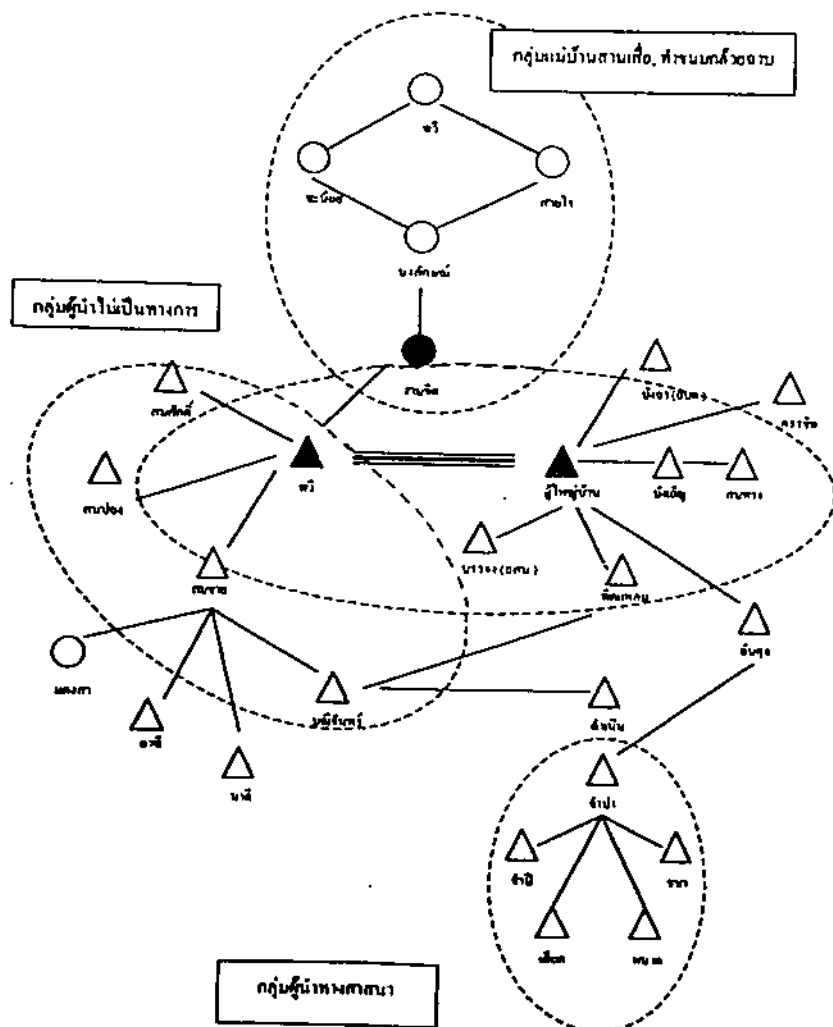


การทำแผนที่ประชากรจะทำให้เรารู้จักชาวบ้านในหมู่บ้านอย่างแท้จริงและเมื่อนำมาศึกษาประกอบกับแผนที่ทางกายภาพ จะทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้
 อย่างดี นอกจากนี้ยังทำให้ผู้ศึกษาชุมชน เข้ากับชาวบ้านได้ดี

2.2.3 แผนที่ทางสังคม (Social map) เป็นการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพทางสังคมของคนในชุมชน เป็นการศึกษาถึงโครงสร้างทางสังคมของคนในชุมชน ซึ่งโกมาตร จิงเสถียร ทรัพย์และคณะ (2545:54-60) ได้อธิบายว่าเป็นแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมในแง่มุมต่างๆ

นอกเหนือความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หมายถึงการศึกษาโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของชุมชน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาโครงสร้างชุมชนด้านต่าง ๆ คือ สถาบัน องค์การ และบุคคล ทั้งเป็นแบบทางการ และไม่เป็นทางการ เมื่อนำข้อมูลมาพิจารณาโดยภาพรวมจะทำให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นในเรื่องภาพของชุมชนนั้น ๆ ประเด็นที่ควรศึกษาในเรื่องแบบแผนความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ ขององค์กรชุมชน

เมื่อศึกษาถึงแบบแผนของความสัมพันธ์ดังกล่าวแล้ว นำกำหนดเป็นแผนผังแสดงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันเป็นแผนที่ทางสังคมของชุมชนนั้น ๆ ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้



โกมาตร จิงเสถียรทรัพย์และคณะ (2545 : 59)

2.3 การดำเนินการศึกษาชุมชนโดยวิธีต่าง ๆ

2.3.1 การเลือกตัวอย่าง (Selective sampling) เป็นการเริ่มต้นในการเก็บรวบรวมข้อมูลในแง่ของเวลา สถานที่ คนและเหตุการณ์ จากกลุ่มตัวอย่างที่อยู่ในชุมชน การเลือกตัวอย่างในการศึกษาชุมชนนั้น สฎางค์ จันทวานิช (2543 : 41-42) ได้เสนอแนะไว้ดังนี้

เวลา คือการเลือกจุดที่จะทำอะไรตอนไหน จะสังเกตเหตุการณ์เวลาใดควรจัดเวลาสังเกตให้เหมือนกัน เช่น ถ้าไปสังเกตการบริโภคอาหารก็ควรไปครั้งแรก เวลา 7-9 นาฬิกา ครั้งที่สองเวลา 8-11 นาฬิกา เพื่อเราจะได้สามารถเชื่อมโยงเหตุการณ์ต่อเนื่องได้

สถานที่ คือการเลือกว่าเราจะทำอะไรที่ไหนก่อน สถานที่แห่งหนึ่งก็ให้ข้อมูลประเภทหนึ่ง เช่น ท้องนา จะได้ข้อมูลเรื่องการทำมาหากิน ส่วนเรื่องพิธีกรรมทางศาสนาต้องไปดูที่วัด เป็นต้น ในการเลือกสถานที่ไม่ควรเลือกจากการสุ่มตัวอย่าง (Random) แต่เลือกโดยพิจารณาจากโอกาสและความสอดคล้องของปัญหา

คน คือการเลือกว่าจะไปพบใครก่อน เพราะเขาจะให้ข้อมูลอะไรที่เราต้องการ ใครเป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัญหาของการวิจัย

เหตุการณ์ คือการเลือกศึกษาเหตุการณ์อะไร เช่น จะศึกษาผู้นำ ก็ต้องเลือกว่าจะศึกษาในเหตุการณ์ใด เช่นงานศพ หอตกหิน หรือในการเลือกตั้ง เป็นต้น

2.3.2 การดำเนินการศึกษาชุมชนด้วยวิธีการต่าง ๆ เป็นขั้นตอนที่ผู้ศึกษาชุมชนได้ลงมือศึกษาชุมชน ตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ โดยใช้วิธีการที่ได้วางแผนไว้ เทคนิควิธีการศึกษาชุมชนมีหลากหลายวิธี ซึ่งนักวิชาการหลายท่านได้นำเสนอไว้คล้ายคลึงกัน พอสรุปวิธีการต่าง ๆ ได้ดังนี้ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. 2536 : 96-102, สนทยา พลศรี. 2537 : 11-13, อัจฉรา โพธิยานนท์. 2536 : 163-174)

- 1) การสังเกต (Observation)
- 2) การสัมภาษณ์ (Interview)
- 3) การใช้แบบสอบถาม (Questionnaire)
- 4) การศึกษาจากเอกสาร (Documents)
- 5) การสำรวจ (Survey)
- 6) การศึกษาแบบอื่น ๆ ได้แก่
 - การประเมินสถานะชนบทแบบเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal)
 - การสนทนากลุ่ม (Focus groups)
 - ฯลฯ

สำหรับปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543 : 69-70) ได้เสนอเทคนิควิธีการศึกษาชุมชนต่างจากนักวิชาการหลายท่าน โดยได้เสนอเทคนิควิธีการศึกษาชุมชนไว้ ดังนี้

- 1) การประเมินสถานะชนบทอย่างเร่งด่วน (Rapid Appraisal – RRA)

- 2) การประเมินสภาวะชนบทอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal — PRA)
- 3) การวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research — PAR)
- 4) การศึกษาวิเคราะห์ระบบชนบท (Rural System Analysis — RSA)
- 5) การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร (Agro — ecosystem Analysis — AA)
- 6) การวิเคราะห์ชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน (Soft System Analysis — SSA)
- 7) เทคนิค A — I — C (Appreciation Influence Control)
- 8) กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning Process — SLP)

สำหรับเอกสารฉบับนี้จะนำเสนอรายละเอียดบางวิธีการที่นิยมนำมาใช้ในการศึกษาชุมชน ได้แก่ การสังเกต (observation) การสัมภาษณ์ (Interview) การสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) การใช้แบบสอบถาม (Questionnaires) การใช้ข้อมูลเอกสารการศึกษาชุมชนโดยวิธีการอื่นๆ เช่น การใช้กระบวนการ A — I — C เป็นต้น

3. การวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผลการศึกษา

การวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผลการศึกษา เป็นขั้นตอนที่นำเอาข้อมูลมาจัดกระทำให้เป็นภาพและหาความหมาย แยกแยะองค์ประกอบ รวมทั้งเชื่อมโยง และหาความสัมพันธ์ของข้อมูล เพื่อให้สามารถไปสู่ความเข้าใจต่อการดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ในชุมชน (ชยันต์ วรรณะภุตี, 2537 : 149) ซึ่งตามปกติแล้วการวิเคราะห์ข้อมูล มักดำเนินไปในระหว่างการเก็บข้อมูลในชุมชน ผลของการวิเคราะห์ข้อมูลเป็นข้อสรุปสำคัญที่นำไปสู่ความเข้าใจกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างชัดเจน ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชน นอกจากนี้ข้อมูลของชุมชนยังเป็นสาระสำคัญที่จะนำไปใช้ในงานพัฒนาในด้านต่างๆ ต่อไป ขั้นตอนนี้จะอธิบายรายละเอียดไว้ใน

ขั้นตอนต่อไป

ตอนที่ 2 วิธีการศึกษาชุมชน

การศึกษาชุมชนเพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนมีหลายวิธีที่ผู้ศึกษาชุมชนสามารถนำไปใช้ได้ ในเอกสารผลงานนี้ จะอธิบายรายละเอียดของวิธีการศึกษาชุมชนที่สำคัญๆ แต่ละวิธี เพื่อใช้เป็นคู่มือ ในการสร้างเครื่องมือในการวิจัยตามกระบวนการศึกษาชุมชน ดังนี้

1. การสังเกต (Observation)
2. การสัมภาษณ์ (Interview)
3. การใช้แบบสอบถาม (Questionnaires)
4. การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion)
5. การใช้ข้อมูลเอกสาร (Documentary)
6. การใช้กระบวนการประชุมแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์นำเสนอข้อมูลข่าวสาร (Appreciation Influence Control AIC)

1. การสังเกต (Observation)

ความหมายของการสังเกต

นักวิชาการได้อธิบายความหมายของการสังเกตไว้อย่างหลากหลายดังสรุปได้ดังนี้

สุภางค์ จันทวานิช (2543 : 45) ได้อธิบายว่า การสังเกตคือ การเฝ้าดูสิ่งที่เกิดขึ้นหรือปรากฏขึ้นอย่างเอาใจใส่ และกำหนดไว้ได้อย่างมีระเบียบวิธี เพื่อวิเคราะห์หรือความสัมพันธ์ของสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นกับสิ่งอื่น

นิตา จูโต (2540 : 91) ได้สรุปว่าการสังเกต หมายถึง การเฝ้าดูหรือศึกษาเหตุการณ์หรือเรื่องราวโดยละเอียด ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการสังเกตเพื่อรวบรวมข้อมูล ย่อมจะขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ว่า ใครเป็นผู้สังเกต สังเกตอะไร ภายในสภาพการณ์อะไร เพราะความหมายของการสังเกตจะแปรเปลี่ยนไปตามบริบท

สุรพงษ์ โสธนะเสถียร (2545 : 349) อธิบายว่า การสังเกตหรือการสังเกตการณ์หมายถึง การกระทำใดๆ ของนักวิจัยเพื่อ จดจำปรากฏการณ์ที่อยู่รอบตัวเรา การกระทำใดมีจุดมุ่งหมายเพื่อการนำเอาปรากฏการณ์ที่จดจำไว้ นั้นๆ ไปใช้อธิบายความจริงทางสังคม

บุญธรรม กิจปรีดาบริสุทธิ์ (2542 : 40) ได้สรุปว่า การสังเกตหมายถึง การใช้ประสาทสัมผัสอันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย สังเกตหรือศึกษาพฤติกรรมและปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อหาข้อสรุปหรือข้อเท็จจริงตามที่ต้องการทราบ

เห็ญแข แสงแก้ว (2541 : 146) สรุปว่า การสังเกตคือ การเก็บข้อมูล โดยผู้วิจัยได้เฝ้าดูปรากฏการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในกลุ่มผู้ถูกสังเกตอย่างตั้งใจ และมีการวางแผนเป็นระบบเพื่อหาคำตอบที่ตอบสนองวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง 5 และทำการบันทึกสิ่งที่ได้พบเห็น หรือสิ่งที่ได้สัมผัสไว้อย่างเป็นระบบ

วิริยา สุขวงศ์ (2540 : 87) สรุปว่า การสังเกต เป็นวิธีการหาข้อมูลเกี่ยวกับบุคคลหรือปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นปกติวิสัย หรือเกิดขึ้นทันทีทันใด โดยอาศัยประสาทสัมผัสของผู้สังเกต

สรุปได้ว่า การสังเกต หมายถึง เก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ผู้ศึกษาชุมชนที่สนใจจะศึกษา โดยอาศัยประสาทสัมผัสของผู้สังเกตแล้วทำการบันทึกรายละเอียดต่างๆ ไว้

ประเภทของการสังเกต

ในการศึกษาภาคสนาม การสังเกต อาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภทดังนี้ คือ

1. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation) เป็นการสังเกตที่มีผู้สังเกตเข้าไปร่วมอยู่ในเหตุการณ์หรือทำกิจกรรมร่วมกับผู้ถูกสังเกต การเข้าไปร่วมนี้ยังแบ่งบทบาทของผู้สังเกตออกเป็น 2 ลักษณะคือ การเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างสมบูรณ์ (Complete participant) และการเข้าไปร่วมโดยไม่สมบูรณ์ (Incomplete participant)

1.1 การเข้าไปมีส่วนร่วมในการสังเกตโดยสมบูรณ์ ผู้สังเกตจะเข้าไปในลักษณะเป็นสมาชิกส่วนหนึ่งของผู้ถูกสังเกต ร่วมเป็นทุกกิจกรรมเป็นไปตามธรรมชาติ เข้าถึงเหตุการณ์ หรือทุกสถานการณ์ ผู้ถูกสังเกตมีกิจกรรมอย่างไร มีบทบาทอย่างไร ผู้สังเกตก็ทำกิจกรรมหรือบทบาทนั้นเช่นเดียวกัน

1.2 การสังเกตแบบมีส่วนร่วมไม่สมบูรณ์ ผู้สังเกตจะเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมบ้างตามที่เห็นสมควร ทั้งนี้เพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้สังเกต กับที่ผู้ถูกสังเกตให้เกิดความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ผู้สังเกตไม่รู้ตัวว่าถูกสังเกต ก็จะแสดงพฤติกรรมที่แท้จริงออกมา (บุญธรรม กิจปรีดาบริสุทธิ, 2542 : 41-42)

2. การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non – participant observation) เป็นการสังเกตที่ผู้สังเกตไม่เข้าไปร่วมในกิจกรรมของผู้ถูกสังเกต ผู้สังเกตกระทำตนเป็นบุคคลภายนอก ผู้ถูกสังเกตจะรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวว่าถูกสังเกต ถ้าผู้ถูกสังเกตรู้ตัว ก็อาจทำให้พฤติกรรมที่แสดงออกผิดแผกไปจากความเป็นจริง การสังเกตจึงควรพยายามทำให้ผู้ถูกสังเกตไม่รู้ตัว การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมแบ่งออกเป็น

2.1 การสังเกตอย่างมีโครงสร้าง (Structured observation) เป็นการสังเกตการณ์ที่เป็นระบบ ผู้ศึกษาทราบถึงวัตถุประสงค์ของการสังเกตการณ์ ผู้ศึกษาจึงมีการเตรียมการสิ่งที่ต้องการสังเกตไว้ล่วงหน้า ข้อที่ต้องการศึกษา และวิธีการวิเคราะห์ทำให้สามารถที่จะสังเกตการณ์อย่างเป็นระบบ

2.2 การสังเกตอย่างไม่มีโครงสร้าง (Unstructured observation) เป็นการสังเกตการณ์ที่ผู้ศึกษาได้เตรียมวัตถุประสงค์ของการสังเกตไว้ล่วงหน้า เนื่องจากการสังเกตแบบนี้เป็นการสังเกตพฤติกรรมของมนุษย์ ที่แสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม พฤติกรรมที่แสดงออกจึงเป็นเงื่อนไขของบุคคลนั้น ผู้ศึกษาไม่อาจจะเตรียมการไว้ล่วงหน้าได้ เช่น ผู้ศึกษาไปสังเกตพฤติกรรมการบริโภคในชุมชน พฤติกรรมของแต่ละคน และแต่ละครอบครัว ย่อมจะแตกต่างกันไปไม่อาจจะตั้งเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวได้

2.3 การสังเกตในห้องปฏิบัติการ (Laboratory observation) เป็นการสังเกตในสถานการณ์ที่ผู้ศึกษาได้กำหนดไว้ อาจจะใช้วิธีการสังเกตผ่านห้องกระจกที่มองด้านเดียว เพื่อมิให้ผู้ถูกสังเกตรู้ตัว (ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ, 2543 : 98)

กรอบในการสังเกต สังเกตอะไร

ผู้ศึกษาชุมชน จะทำการสังเกตปรากฏการณ์ในชุมชน โดยสังเกตประเด็นดังต่อไปนี้ (นิศา ชูโต, 2540 : 96-97)

1. การกระทำ (Acts) หมายถึง พฤติกรรมของบุคคลในสถานการณ์หนึ่งในช่วงเวลาสั้นๆ คือตั้งแต่วินาที นาที ไปจนถึงชั่วโมง

2. กิจกรรม (Activities) หรือการกระทำของหลายๆ คนในฉากซึ่งแสดงความสำคัญและความผูกพันการกระทำที่เกี่ยวข้องกับหลายคนมากกว่าเป็นส่วนบุคคล หรือส่วนตัวซึ่งใช้เวลานานเป็นวัน สัปดาห์ เดือน

3. ความหมาย (Meanings) คือ การให้ความหมายของการกระทำ หรือกิจกรรมโดยคำพูดที่แสดงออกของผู้ให้ข้อมูล (Actor's verbal) อธิบายให้คำจำกัดความและทิศทางของการกระทำต่อสิ่งของ เหตุการณ์ และคุณลักษณะต่างๆ ของมนุษย์ เช่น ตามวัฒนธรรม ความเชื่อ ความเข้าใจ อุดมการณ์ ภาพตายตัว (Stereotype)

4. การมีส่วนร่วม (Participation) ของบุคคลต่างๆ ในการมีส่วนร่วมของสถานการณ์หรือฉากที่เราศึกษา ซึ่งอาจเป็นการแสดงออกถึงการมีส่วนร่วมของบุคคลในองค์กรที่มีรูปแบบอยู่แล้วในฉาก เช่น ร่วมอยู่ที่หมักกีฬา เป็นกรรมการกลุ่มอาชีพ ทำหน้าที่เป็นกรรมการทำงานอยู่ในโรงงาน กลุ่มผู้ด้อยโอกาส กลุ่มผู้ใช้แรงงาน หรืออาจเป็นรูปแบบอันเกิดจากการคิดสร้างโดยคุณสมมติอันมีส่วนร่วมในฉากหนึ่งๆ (Constructing pattern) ก็ได้

5. ความสัมพันธ์ (Relationship) ของบุคคลต่างๆ ลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่มีอิทธิพลต่อกันและกัน ความสัมพันธ์ของกิจกรรมที่เชื่อมโยงในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะ เป็นทางแนวตั้งหรือแนวนอน ทางมิตรหรือปรปักษ์ ทางปกป้อง หรือละเลย ฯลฯ รวมทั้งด้านความตระหนักในเรื่องราวเกี่ยวกับสถานการณ์ของมนุษย์ เช่น ความเจ็บป่วยในกลุ่มผู้เป็นโรคเอดส์ ความตาย ฯลฯ

6. สถานที่ (Settings) รูปแบบของทุกสิ่งทุกอย่าง ภายใต้ “สภาพศึกษา” ซึ่งถือเป็นหน่วยการวิเคราะห์ อาจเป็นสถาบันรูปแบบต่างๆ เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล โรงแรม หรืออาจเป็นระบบ เช่น ระบบราชการ ระบบเอกชน ฯลฯ ซึ่งถ้ามีหลายหน่วยการวิเคราะห์ก็อาจแยกเป็นอนุระบบ (Sub setting) เช่น ศึกษารูปแบบของโรงเรียนราษฎร์ หรือโรงเรียนขนาดเดียวกันหรือประเภทเดียวกัน เป็นต้น

เมื่อสามารถแยกปรากฏการณ์สิ่งออกมาเป็นหน่วยย่อยๆ แล้วเราก็จะสามารถบอกได้ว่า ภายใต้สภาพการศึกษาของเรา เราจะสังเกตคุณลักษณะใด รูปแบบใด ช่วงเวลาใด ใช้บุคคล หรือกลุ่มหรือสถานที่ใดเป็นหน่วยการวิเคราะห์ ภายใต้หน่วยย่อยเราจะให้ภาพนิ่ง (Static) ณ เวลาหนึ่งเวลาใดเหมือน “รูปถ่าย” หรือจะแสดงภาพต่อเนื่องเหมือน “ภาพยนตร์” ในช่วงเวลากระยะนานเท่าใด จะวิเคราะห์รูปแบบใด ฯลฯ ทั้งนี้ย่อมจะขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการวิจัยในแต่ละเรื่อง

ข้อดีและข้อจำกัดของการสังเกต

ข้อดีของการสังเกต

1. สามารถสังเกตหรือบันทึกพฤติกรรมได้ทันทีที่เกิดขึ้น
2. สามารถได้ข้อมูลที่แน่นอนตรงกับสถานการณ์จริงของพฤติกรรมนั้น

3. สามารถดำเนินการหรือเก็บข้อมูลได้มากกว่าวิธีอื่น ในกรณีที่เกิดความไม่เต็มใจจะให้ข้อมูลจากบุคคลหรือกลุ่มคน

ข้อจำกัดของการสังเกต

1. ไม่สามารถที่จะทำนายได้อย่างแน่ชัดว่า เหตุการณ์หนึ่งๆ จะเกิดตามธรรมชาติเมื่อใด จึงจะสังเกตการณ์ได้ทัน

2. มีปัญหาด้านปัจจัยสอดแทรกที่ไม่คาดคิดมาก่อน เช่น การจราจร การจลาจล ความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ฯลฯ ทำให้การสังเกตการณ์ไม่ได้ผลสมบูรณ์

3. ปัญหาระยะเวลาของเหตุการณ์ เช่น จะศึกษาประวัติชีวิตบุคคลโดยวิธีนี้ก็ลำบาก

4. การสังเกตการณ์มีข้อจำกัดในเรื่องกฎเกณฑ์หรือมารยาท เช่น การเข้าไปสังเกต การรับประทานอาหาร การสนทนา หรือการทะเลาะกันภายในในบ้านบุคคลอื่น ฯลฯ

ปัญหาในการสังเกต

การสังเกตการวิจัยทางสังคมศาสตร์กระทำกับมนุษย์ ฉะนั้นจึงมีปัญหาเฉพาะซึ่งต่างไปจากการสังเกตสิ่งอื่นดังนี้ (จิวรรณ ประจวบเหมาะ 2527, 79-81)

1. การเข้าถึงผู้ที่จะถูกสังเกต การที่นักวิจัยจะเข้าไปสังเกตได้นั้นจะต้องได้รับการยอมรับจากชุมชนหรือบางคนในชุมชนเสียก่อนจึงจะมีโอกาสดำเนินการได้ นักวิจัยก็พยายามจะหาโอกาสนี้โดยการเข้าไปอาศัยร่วมอยู่กับชุมชนและทำตัวเสมือนเป็นสมาชิกหนึ่งของชุมชน แต่ก่อนจะเข้าไปได้ นักวิจัยต้องหาคนที่ชักนำนักวิจัยเข้าไปอยู่ในชุมชน แต่เมื่อเข้าไปอยู่แล้วก็มิใช่นักวิจัยจะเป็นที่ยอมรับของทุกคนในชุมชนนั้น ถ้าหากคนในชุมชนยังไม่เข้าใจในเจตนาของนักวิจัย เขาก็จะมีข้อสงสัยและมักจะระมัดระวังพฤติกรรม ทำให้มีผลกระทบถึงข้อมูลที่จะมาด้วย ดังนั้นการรับของผู้ถูกสังเกตจึงเป็นเงื่อนไขแรกของการสังเกต

2. โอกาสที่จะสังเกต เหตุการณ์ที่นักวิจัยต้องการศึกษาอาจเปิดโอกาสให้นักวิจัยทำการสังเกตได้มากน้อยต่างกัน การมีส่วนร่วมมากทำให้การสังเกตได้น้อย ในบางเหตุการณ์นักวิจัยแทบไม่มีโอกาสได้เข้าไปสังเกตเพราะขัดต่อวัฒนธรรมของชุมชน ดังนั้นการอยู่ใกล้ชิดหรืออยู่ห่างเหตุการณ์เกินไปก็ทำให้สังเกตไม่ได้ดีทั้งสองอย่าง

3. ลำดับความสำคัญของเหตุการณ์ บางครั้งมีเหตุการณ์เกิดขึ้นพร้อมๆ กันหลายเหตุการณ์ นักวิจัยไม่รู้จะสังเกตเหตุการณ์ไหนดี ในกรณีนี้ให้เลือกเหตุการณ์เพียงอย่างเดียวโดยเลือกเหตุการณ์ที่คิดว่าจะมีโอกาสได้สังเกตอีกน้อยกว่า ถึงแม้จะพลาดบางเหตุการณ์ไปก็อาจใช้ข้อมูลแทนการสังเกตได้เพียงแต่ต้องระมัดระวังในการตรวจสอบข้อมูลให้มากขึ้น

4. การจดบันทึกข้อมูล เมื่อสังเกตนักวิจัยมักไม่อาจจดบันทึกข้อมูลได้โดยสะดวกเพราะเหตุผลหลายประการอีกทั้งยังพะวงว่าถ้ามีวแต่บันทึกจะคลาดจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น กิจกรรมทั้งสองจึงแย่งเวลา

2. การสัมภาษณ์ (Interview)

ความหมาย

* การสัมภาษณ์เป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ในการศึกษาชุมชน เป็นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้สัมภาษณ์กับ ผู้ให้สัมภาษณ์มีปฏิสัมพันธ์กัน เป็นการพูดคุยหรือสนทนาอย่างมีจุดหมายเพื่อให้ได้ข้อมูลเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ต้องการ มีนักวิชาการหลายท่านได้อธิบายความหมายการสัมภาษณ์ไว้คล้ายคลึงกันดังนี้

สุภาวงศ์ จันทวานิช (2537 : 104) ได้สรุปว่า การสัมภาษณ์หรือการสนทนา ชักถามอย่าง มีจุดหมายหมาย เพื่อให้ได้ข้อมูลเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ที่ต้องการในการวิจัยเชิงคุณภาพ ข้อมูลจากการ สัมภาษณ์จะช่วยอธิบายให้นักวิจัยพบเห็นสังเกตได้ แต่ยังไม่เข้าใจให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

สุพงษ์ โสณะเสถียร (2545 : 400) ได้อธิบายการสัมภาษณ์เป็นอันตรกิริยาระหว่างนัก วิจัยเป็นผู้ชักถามกับตัวอย่างซึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูล อันอาจมีผลกระทบตามมา การสัมภาษณ์ต้องเป็น การชักถามเชิงสร้างสรรค์ ต้องเป็นการค้นหาประสบการณ์ ความคิด ความรู้สึกเจาะลึกที่ผู้ตอบ เต็มใจ ที่จะเปิดเผย และเมื่อผู้ตอบเปิดเผยแล้ว ผู้ตอบต้องได้รับการกำปรักันในเรื่องความลับ หรือความเป็นส่วนตัวจากการที่ให้สัมภาษณ์ไป

กรมการศึกษานอกโรงเรียน (มปป. : 32) ได้สรุปว่า การสัมภาษณ์คือการสนทนา ชักถามอย่างมีจุดหมาย เพื่อให้ได้ข้อมูลในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ต้องการ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์จะ ช่วยอธิบายถึงสิ่งที่เราพบเห็นหรือสังเกตได้ แต่ยังไม่เข้าใจ ให้ความชัดเจน

เทัญญา แสงแก้ว (2541 : 142) ได้สรุปว่า การสัมภาษณ์คือการพูดคุยโต้ตอบกันเพื่อ ทราบข้อเท็จจริง ความคิดเห็น ความรู้สึกนึกคิดในเรื่องที่ได้กำหนดไว้ล่วงหน้าการสัมภาษณ์จะ ประกอบด้วย ผู้สัมภาษณ์ (Interview) และผู้สัมภาษณ์ (Interviewer)

วีรยา สุวงศ์ (2540 : 68) ได้สรุปความหมายของการสัมภาษณ์ไว้ 2 ลักษณะคือ

การสัมภาษณ์ หมายถึง กระบวนการสนทนาระหว่างผู้สัมภาษณ์กับผู้ถูกสัมภาษณ์เป็น กระบวนการสนทนาอย่างมีจุดหมาย เพื่อค้นหาข้อมูลหรือข้อเท็จจริง บางอย่างเป็นกระบวนการ ที่มีคนอย่างน้อยสองคนเผชิญหน้ากัน อาจรู้จักกันหรือไม่รู้จักกันมาก่อนเลยก็ได้ หรือ

การสัมภาษณ์ หมายถึง การค้นหาข้อเท็จจริงแบบเผชิญหน้า โดยผู้สัมภาษณ์จะเข้าไป ติดต่อกับผู้ถูกสัมภาษณ์โดยตรง เพื่อซักถามปัญหาต่างๆ ให้ได้ข้อมูลตามต้องการ อาจใช้แบบ สอบถาม เป็นคู่มือ หรือใช้คำพูดของตนเองก็ได้ แต่ให้ได้ข้อความตามต้องการ

ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ (2543 : 100X) ได้อธิบายการสัมภาษณ์คือ การสนทนา ชักถามอย่างมีจุดหมาย เพื่อให้ได้ข้อมูลเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ต้องการ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์จะ ช่วยอธิบายสิ่งที่พบเห็นหรือสังเกตได้ แต่ยังไม่เข้าใจ ให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น จุดสนใจของการ สัมภาษณ์ คือ การหาข้อมูลเกี่ยวกับกฎ ระเบียบหรือระบบความหมายที่เหตุการณ์ หรือปรากฏ การณ์สังคมนั้นๆ มีอยู่เป็นเรื่องเกี่ยวกับบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับระบบวัฒนธรรม โดยตรง

บุญธรรม กิจปริดาภิรุทธ์ (2542 : 56) ได้สรุปว่า การสัมภาษณ์ เป็นเทคนิควิธีการที่มีการพบปะสนทนากันอย่างมีจุดมุ่งหมาย เป็นการพบปะ ถามตอบกันโดยตรง หากมีข้อสงสัยหรือคำถามใด คำตอบใด ไม่ชัดเจนก็ถาม หรือทำความเข้าใจได้สามารถทำได้ทันที

จากที่นักวิชาการหลายท่านได้อธิบายความหมายการสัมภาษณ์ได้อย่างหลากหลายนั้น พอสรุปได้ว่า การสัมภาษณ์เป็นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่ต้องการโดยการพูดคุยสนทนากันซักถามกันระหว่างผู้สัมภาษณ์กับผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลจากผู้สัมภาษณ์ต้องการนำไปใช้ในการศึกษาในเรื่องนั้นๆ ให้เข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อไป

ประเภทของการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์สามารถแบ่งออกได้หลายประเภทแต่ว่าจะใช้หลักเกณฑ์ในการแบ่งประเภท ในการศึกษาค้นคว้าจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ (ตุลาพงศ์ จันทวานิช, 2543 : 75-76)

1. การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured interview or formal interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่มีลักษณะคล้ายกับการใช้แบบสอบถาม และเป็นวิธีการที่ค่อนข้างง่ายสำหรับการสัมภาษณ์ เพราะคำถามหรือสนทนาต่างๆ ได้ถูกกำหนดไว้ล่วงหน้าอย่างชัดเจน ลักษณะของการสัมภาษณ์จึงเป็นการสัมภาษณ์มีคำถามและข้อกำหนดที่ตายตัว จะสัมภาษณ์ใครก็ต้องใช้คำถามแบบมีลำดับขั้นตอน การสัมภาษณ์แบบนี้อาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภท

1.1 การสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม (Interview schedule) เป็นการสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม โดยมากมักจะทำไปใช้สัมภาษณ์ชาวบ้าน ที่ไม่มีความรู้ความสามารถที่จะเข้าใจแบบสอบถามที่ต้องกรอกเอง มีการนำแบบสอบถามไปสัมภาษณ์

1.2 การสัมภาษณ์ตามคำถามที่กำหนดไว้ (Questioned interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบคำถามต่างๆ ที่มีไว้โดยการดัดแปลงการสัมภาษณ์แต่อย่างไร เช่น การสำรวจล้าวมโนประชากร การสำรวจล้าวมโนทางธุรกิจ เป็นต้น

2. การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างหรือไม่เป็นทางการ (Unstructured interview or informal) เป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่มีขอบเขตของคำถามที่แน่นอน มีเพียงแนวทางการเป็นแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview guide) ซึ่งสร้างขึ้นเป็นประเด็นหรือหัวข้อในการสัมภาษณ์โดยปกติการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ผู้วิจัยมักจะเป็นผู้สัมภาษณ์เองเพราะรู้จุดประสงค์ที่ต้องการได้ข้อมูลอะไรบ้าง การสัมภาษณ์แบบนี้ ยังแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ

2.1 การสัมภาษณ์แบบเปิดกว้างโดยไม่จำกัดคำตอบ การสัมภาษณ์แบบนี้มีความยืดหยุ่นมาก เพราะมีวัตถุประสงค์ให้ผู้ถูกสัมภาษณ์มีอิสระที่จะอธิบายแนวความคิดของตนเองไปเรื่อยๆ ในบางครั้งผู้สัมภาษณ์เพียงแต่กล่าวนำ ให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ทราบวัตถุประสงค์ที่ต้องการทราบ และให้ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าเรื่องโดยอิสระ

2.2 การสัมภาษณ์แบบมีจุดสนใจเฉพาะ (Focus interview) หรือการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Indepth interview) การสัมภาษณ์แบบนี้เป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้สัมภาษณ์มีจุดสนใจอยู่ และจะพยายามสนทนาซักถาม ให้ผู้ถูกสัมภาษณ์พูดคุยสนทนาในเรื่องหรือจุดที่สนใจ ผู้สัมภาษณ์

จะเลือกสัมภาษณ์เขาแต่จุดสนใจ โดยบางประเด็นที่ไม่สนใจที่จะไม่พูดคุยสนทนาในประเด็นนั้น ดังนั้นลักษณะสำคัญของการสัมภาษณ์แบบนี้ ผู้สัมภาษณ์จะต้องการข้อมูลบางอย่าง เมื่อเห็นว่าผู้ให้สัมภาษณ์พูดออกนอกประเด็น ผู้สัมภาษณ์ก็พยายามโยงเข้าหาประเด็นที่ต้องการ การสัมภาษณ์มีลักษณะเป็นการพูดคุยแบบหยั่งเชิง ให้ได้คำตอบอย่างละเอียด การถามนอกจากอธิบายแล้ว ยังต้องหาเหตุผลว่า ทำไม อย่างไร และเป็นเพราะเหตุใด เป็นต้น

2.3 การตะล่อมกล่อมเกลตา (Probe) เป็นการสัมภาษณ์ที่ล้วงลึกเอาความคิดของผู้ให้สัมภาษณ์ ผู้ให้สัมภาษณ์ต้องให้พยายามใช้เทคนิคต่างๆ ที่จะต้องล้วงเอาข้อมูลของผู้ให้สัมภาษณ์ออกมาให้ได้ บางครั้งอาจต้องมีการสร้าง หรือหาเหตุการณ์สำคัญขึ้นมาเพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์ได้แสดงความคิดเห็นออกมา

2.4 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key – informant interview) เป็นการสัมภาษณ์บุคคลที่กำหนดไว้เฉพาะเจาะจงแล้ว ทั้งนี้เพราะว่าผู้ให้สัมภาษณ์เป็นบุคคลที่รู้ และมีข้อมูลลึกซึ้งซึ่งเป็นข้อมูลที่ผู้สัมภาษณ์ต้องการ เราเรียกบุคคลประเภทนี้ว่า “ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ”

หลักการสัมภาษณ์และขั้นตอนการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์ที่ดีต้องทำอย่างเช่นระบบและมีหลักเกณฑ์ที่ถูกต้อง จึงจะทำให้ได้ข้อมูลตามที่ต้องการ ซึ่งหลักการสัมภาษณ์ที่มีประกอบด้วยขั้นตอนดังนี้ (สุภาวงศ์ จันทวานิช . 2543 : 82-83)

ขั้นตอนการสัมภาษณ์

1. การเตรียมการสัมภาษณ์ โดยเฉพาะแบบเป็นทางการมีขั้นตอนต่อไปนี้

1.1 ควรเลือกกลุ่มตัวอย่างที่ไม่สัมภาษณ์ คือใคร มีจำนวนเท่าไร โดยเฉพาะในการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ

1.2 เตรียมงานขั้นต้นเกี่ยวกับกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ รายชื่อ ที่อยู่ ลักษณะของกลุ่มตัวอย่างทุกคน

1.3 วางแผนการสัมภาษณ์ โดยเตรียมคำถามไว้ล่วงหน้า กำหนดเวลาในการสัมภาษณ์ให้เหมาะสม

1.4 ซ้อมสัมภาษณ์บุคคลอื่น ที่มีใช้ผู้ตอบก่อนเพื่อจะได้แก้ไขคำถามให้สมบูรณ์ถูกต้อง ควรมีตัวอย่างหลายๆ อันไว้ใช้สลับเปลี่ยนกันตามความเหมาะสม

1.5 เตรียมอุปกรณ์จัดบันทึกให้เหมาะสมกับสถานการณ์

1.6 ติดต่อกับผู้ถูกสัมภาษณ์โดยนัดหมายเวลาไว้ล่วงหน้า

2. ขั้นเริ่มการสัมภาษณ์ มีขั้นตอนคือ

2.1 แนะนำตนเองต่อผู้ถูกสัมภาษณ์ ควรให้ความสำคัญและยกย่องผู้ถูกสัมภาษณ์

2.2 สร้างบรรยากาศให้รู้สึกเป็นกันเองด้วยการสนทนาทักทายด้วยอัธยาศัยยินดี

2.3 บอกวัตถุประสงค์ในการสัมภาษณ์ พร้อมทั้งให้คำสัญญาว่าจะเก็บเป็นความลับ

2.4 ถ้าจำเป็นต้องจำบันทึก หรือใช้เครื่องบันทึกเสียง ต้องแจ้งให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ทราบ

2.5 พุดคุยเป็นการอุ่นเครื่องก่อนที่จะเริ่มสัมภาษณ์จริงๆ

3. ชั้นสัมภาษณ์ นักวิจัยควรปฏิบัติดังนี้

3.1 ใช้คำถามที่เตรียมไว้ล่วงหน้า เป็นแนวทางในการสัมภาษณ์

3.2 ควรเป็นนักฟังที่ตั้งใจฟังและติดตาม รู้จักป้อนคำถามให้เหมาะสมกับจังหวะของ

ผู้ตอบ

3.3 ใช้ภาษาที่สุภาพเข้าใจง่าย ระวังเป็นพิเศษในกรณีที่มีผู้วิจัยไม่รู้อาษาของผู้ตอบดีพอ และในกรณีต้องใช้ล่าม

3.4 ทำให้ผู้สัมภาษณ์รู้สึกว่าจะเปิดเผยระหว่างการสัมภาษณ์เป็นเรื่องพิเศษเฉพาะตัว เพื่อที่จะทำให้ผู้สัมภาษณ์เกิดความเต็มใจที่จะให้ข้อเท็จจริงต่างๆ

3.5 โดยทั่วๆ ไปแล้วก่อนจะสัมภาษณ์ควรหาทางติดต่อกับผู้ให้สัมภาษณ์โดยผ่านผู้ที่รู้จักกับผู้ที่จะให้สัมภาษณ์ หรือมีจดหมายแนะนำตัวผู้สัมภาษณ์ เพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกันเองกับผู้สัมภาษณ์

4. ชั้นการบันทึกข้อมูลและสิ้นสุดการสัมภาษณ์

1.1 จัดบันทึกข้อมูลตามความเป็นจริงและจดเฉพาะใจความสำคัญ

1.2 รีบทำบันทึกการสัมภาษณ์ให้สมบูรณ์หลังจากการสัมภาษณ์เสร็จสิ้นในทันที

1.3 รวบรวมข้อมูลและเอกสารต่างๆ ที่ได้จากการสัมภาษณ์แนบไว้กับบันทึกการสัมภาษณ์ด้วย

1.4 ถ้าพิจารณาเห็นว่าการจดบันทึกทำให้ผู้ตอบมีปฏิกิริยาซึ่งจะเป็นผลเสียต่อการสัมภาษณ์ ต้องงดการจดบันทึกแล้วใช้ความจำแทน

5. การอบรมผู้สัมภาษณ์

ในการวิจัยที่ใช้ผู้สัมภาษณ์จำนวนมากทำการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ โดยมีแบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยควรอบรมผู้สัมภาษณ์ก่อนหน้าวิจัย โดยมีรายละเอียดดังนี้

5.1 อธิบายให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย และความจำเป็นที่ต้องสำรวจครั้งนี้ว่ามีอย่างไรบ้าง เพื่อให้ผู้สัมภาษณ์ทุกคนรับทราบและเข้าใจอย่างชัดเจน

5.2 ให้ผู้สัมภาษณ์ทุกคนเข้าใจคำถามแต่ละข้อแต่ละตอนให้ถูกต้อง และต้องให้ทุกคนเข้าใจในลักษณะที่คล้ายๆ กัน โดยนำแบบสัมภาษณ์มาชี้แจง ถ้าสามารถให้ทุกคนจำคำถามได้ทั้งหมดก็จะยิ่งดี อธิบายเทคนิคของการสัมภาษณ์แก่ผู้สัมภาษณ์

5.3 ให้ผู้สัมภาษณ์ทราบว่า จะนำข้อมูลประเภทไหนมาทำการวิเคราะห์อย่างไร ซึ่งอาจมีทั้งตัวเลขและข้อความ มีเช่นนั้นอาจเก็บข้อมูลชนิดประเภทได้

5.4 ให้ศึกษาสภาพท้องถิ่น และลักษณะของสังคมที่จะไปสำรวจก่อนเช่น ลักษณะภูมิประเทศ นิสัยใจคอ ภาษาและวัฒนธรรม เป็นต้น เพื่อเป็นการเตรียมตัวสร้างมนุษยสัมพันธ์ที่ดี และถูกต้อง

5.5 ให้พยายามปรับตัวให้เข้ากับหมู่คณะ มีความอดทนเสียสละ ง่ายง่าย และไม่เป็นคนสร้างปัญหากับหมู่คณะ

5.6 การรักษาระเบียบวินัยของหมู่คณะ การรักษาความประพฤติส่วนตัว การรักษาเวลา มารยาทในการติดต่อพูดจากับผู้ถูกสัมภาษณ์ หรือการใช้ภาษาให้ถูกเหมาะสมกับผู้ถูกสัมภาษณ์

เทคนิคในการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์ที่ดีควรมีองค์ประกอบดังนี้ (สุภาพค์ จันทวานิช, 2537 : 106)

1. ผู้วิจัยควรให้ความสำคัญ ต่อข้อมูลเกี่ยวกับค่านิยมพื้นฐานของชาวบ้านในชุมชน ข้อมูลนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการซักถามต่อไป

2. ผู้วิจัยควรใช้เวลาในการสัมภาษณ์อย่างมีค่า คำนึงถึงว่าผู้ตอบแต่ละคนต่างก็มีการกิจที่จะต้องทำ จึงควรซักถามอย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ผู้ตอบไม่รู้สึกว่าต้องสูญเสียเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ ผู้วิจัยควรฟังมากกว่าพูด เพื่อให้ได้ข้อมูลจากผู้ตอบ

3. ผู้วิจัยควรวางกลยุทธ์ในการสัมภาษณ์แบบเป็นธรรมชาติที่สุด กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ไม่ใช้กลยุทธ์ใดๆ เลย การทำตัวตามธรรมชาติ ทำให้ผู้ตอบเกิดความระแวงน้อยลง เกร็งน้อยลง

4. ผู้วิจัยต้องระมัดระวังในการใช้ภาษาว่า ได้ตั้งคำถามด้วยถ้อยคำที่สื่อความหมายตามที่ตนต้องการ และได้รับรู้คำตอบของผู้ตอบอย่างถูกต้องผิดพลาดเพราะไม่รู้ภาษาดีพอ

5. ผู้วิจัยอาจใช้คำถามเดิมซ้ำมากกว่าหนึ่งครั้ง โดยการเปลี่ยนถ้อยคำเสียใหม่ การถามซ้ำช่วยให้ได้คำตอบที่ชัดเจนขึ้น ได้รู้ความคิดเห็นของผู้ตอบเพิ่มขึ้น

6. ผู้วิจัยควรรู้จักใช้เทคนิคการหยุดเงียบ หรือคอยระหว่างที่ไม่มีคำตอบจากผู้ตอบ เทคนิคนี้กระทำได้ไม่ยากนักสำหรับนักวิจัยที่ไม่ใจเย็นพอ หรือเป็นคนช่างพูด ความเงียบเป็นสิ่งมีประโยชน์เพราะช่วยให้ผู้ตอบรู้ว่าผู้สัมภาษณ์กำลังรอคอยคำตอบอยู่ จำเป็นต้องพูดออกมาในที่สุด ข้อดีและข้อจำกัดของการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์มีข้อที่ดี และมีข้อจำกัดต่างๆ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้ (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543 : 104-105)

ข้อดีของการสัมภาษณ์

1. ผู้สัมภาษณ์มีโอกาสได้สังเกตและศึกษาสภาพการณ์ตลอดจนปฏิบัติการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. ได้คำตอบที่แน่ชัดสมบูรณ์ เพราะสามารถอธิบายข้อสงสัยต่างๆ ได้แก่ผู้ตอบได้

3. สามารถเก็บข้อมูลได้ แม้ผู้ตอบจะมีการศึกษาต่ำหรือเป็นผู้ที่อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้

4. โอกาสที่จะได้ข้อมูลมีสูงมาก เพราะผู้ตอบส่วนใหญ่ยินดีให้ความร่วมมือ

ข้อจำกัดของการสัมภาษณ์

1. ค่าใช้จ่ายค่อนข้างสูง

2. มีปัญหาเกี่ยวกับการฝึกให้คำแนะนำผู้ที่จะออกไปสัมภาษณ์การติดต่อและควบคุมการสัมภาษณ์
3. จะมีอคติหรือความลำเอียงของผู้สัมภาษณ์
4. ต้องใช้เวลาและแรงงาน

3. การใช้แบบสอบถาม (Questionnaire)

การใช้แบบสอบถามเป็นวิธีการหนึ่งที่ยอมรับใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ที่เกี่ยวกับความคิดเห็น ความสนใจและทัศนคติ ซึ่งสามารถใช้ได้ทั้งวิธีการส่งให้ผู้ตอบหรือให้เป็นแบบตัวต่อตัวเหมือนการสัมภาษณ์ก็ได้ (วีรยา สุวงศ์, 2540 : 91)

รูปแบบของแบบสอบถาม

แบบสอบถามเป็นชุดของคำถาม ที่จัดเรียงได้อย่างเป็นระเบียบและเป็นระบบ สำหรับส่งให้กลุ่มตัวอย่างอ่าน และตอบคำถามด้วยตนเอง การสอบถามจะเป็นการถามข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความคิดเห็นของผู้ตอบ โดยการใช้แบบสอบถาม ซึ่งตามปกติ แบบสอบถามมีรูปแบบสำคัญ 2 รูปแบบ คือ

1. แบบสอบถามปลายเปิด (Open ended questionnaire) เป็นรูปแบบของคำถามในลักษณะที่ถามอย่างกว้างๆ เปิดโอกาสให้ผู้ตอบได้ตอบอย่างเสรี ตามความพอใจ วัตถุประสงค์ของการใช้แบบสอบถามประเภทปลายเปิดนี้ มักใช้เมื่อต้องการข้อมูลหรือความคิดเห็นอย่างกว้างๆ ตัวอย่างเช่น

- ปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชนมีอะไรบ้าง
- วิธีการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของนักศึกษาควรดำเนินการอย่างไรบ้าง
- การบริหารจัดการธุรกิจชุมชนมีปัญหาและอุปสรรคอย่างไรบ้าง

2. แบบสอบถามปลายปิด (Close ended questionnaire) เป็นรูปแบบคำถามที่ผู้สร้างมีจุดมุ่งหมายแน่นอน ที่เป็นคำถามอยู่แล้วโดยเตรียมคำถามไว้ล่วงหน้า แล้วให้ผู้ตอบเลือกตอบตามที่กำหนดเท่านั้น ซึ่งแบบสอบถามประเภทนี้ มีหลายรูปแบบที่ยอมรับใช้กัน ได้แก่

2.1 แบบปลายปิด (Close ended) เป็นรูปแบบของคำถาม ที่ผู้ถามมีจุดมุ่งหมายแน่นอนอยู่ในใจ และจัดเตรียมคำตอบไว้ล่วงหน้าแล้ว ผู้ตอบเพียงแต่เลือกตอบจากคำตอบที่กำหนดให้เท่านั้น

2.2 แบบตรวจสอบรายการ (Check list) จะกำหนดคำตอบสำหรับคำถามมาให้ 2 อย่าง เท่านั้น เช่น ใช่ – ไม่ใช่, จริง- ไม่จริง ฯลฯ แล้วให้ผู้ตอบเลือกตอบเพียงอย่างหนึ่งเท่านั้น

2.3 มาตราส่วนประมาณค่า (Rating scaie) เป็นแบบสอบถามที่แบ่งระดับของการตอบมากขึ้น โดยพิจารณาถึงว่าความรู้สึกของคนมีหลายระดับ เช่น ชอบก็มีตั้งแต่ชอบมากที่สุดจนถึงไม่ชอบเลย ซึ่งมีความละเอียดมากกว่าแบบตรวจสอบรายการ แต่ผู้ตอบจะต้องตอบเพียงระดับ

เดียวเท่านั้น แบบสอบถามชนิดนี้อาจใช้ตัวเลข หรือเส้นตรงแทนความรู้สึกในระดับต่างๆ ก็ได้ (วีรียา สุขวงศ์, 2540 : 91-92)

หลักในการสร้างแบบสอบถาม

การร่างแบบสอบถาม คือการวิเคราะห์เนื้อหาของข้อมูลที่ต้องการออกเป็นหัวข้อย่อยให้ละเอียดที่สุด แล้วพิจารณาว่าแต่ละหัวข้อย่อยนั้น ควรใช้คำถามรูปแบบใดจึงจะเหมาะสมที่สุด แล้วจึงเขียนข้อความหรือคำถามจากข้อย่อยๆ นั้นทีละข้อเพื่อให้ได้ความหรือคำถามที่ดี ควรเขียนคำถามให้มีลักษณะดังต่อไปนี้ (วีรียา สุขวงศ์, 2540 : 92-93)

1. ควรถามจากแนวคิดทั่วไปแล้ว จึงค่อยวกกลับมาสู่คำถามเฉพาะที่ต้องการในแนวความคิดทั่วไปนั้น

2. คำถามเกี่ยวกับประเภทของรายได้ การศึกษา อาชีพ ขนาด ครอบครัว ควรถามให้เฉพาะเจาะจงในสิ่งที่ต้องการเท่านั้น

3. หลีกเลี่ยงคำถามที่เกี่ยวกับความลำเอียงของผู้ตอบ เช่น เรื่องเกี่ยวกับชื่อเสียงของผู้ตอบ

4. พยายามใช้ภาษาที่คนทั่วไปเข้าใจ โดยเฉพาะศัพท์ทางวิชาการ ที่รู้เฉพาะกลุ่มไม่ควรใช้ ควรใช้ศัพท์ที่ผู้ตอบเข้าใจง่าย

5. หลีกเลี่ยงการใช้คำถามซ้อนคำถาม ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธ หรือคำถามที่คลุมเครือ ซึ่งจะ ทำให้ผู้ตอบตีความหมายได้หลายอย่าง

6. สร้างคำถามที่จะให้คำตอบอย่างสมบูรณ์ และเหมาะสมกับผู้ตอบทุกคน

7. ในกรณีที่ใช้คำถามปิด ควรมีคำตอบที่ให้เลือกอย่างเพียงพอ

8. ควรขีดเส้นใต้ข้อความที่เน้นเป็นพิเศษในคำถาม

9. ควรมีคู่มือในการตอบแบบสอบถาม

ขั้นตอนในการสร้างแบบสอบถาม

บุญธรรม กิจปริดาภิสุทธิ (2540 : 219-232) ได้อธิบายขั้นตอนของการสร้างแบบสอบถามได้ดังนี้

1. การกำหนดข้อมูลและตัวชี้วัด ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องการเก็บรวบรวมข้อมูลอะไร และมีตัวแปรอะไรบ้าง

2. การกำหนดรูปแบบของแบบสอบถาม ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ผู้วิจัยตัดสินใจจะใช้แบบสอบถามแบบใดดี

3. ร่างแบบสอบถาม เป็นขั้นตอนที่ผู้วิจัยเขียนข้อความคำถาม เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลที่ต้องการ

4. ตรวจสอบเพื่อปรับปรุงแก้ไข เป็นการตรวจสอบแบบสอบถามที่สร้างขึ้น เพื่อนำมาปรับปรุงให้มีคุณภาพต่อไป

5. การทำบรรณาธิการ (edting) เป็นการนำเอาข้อความที่ปรับปรุงแล้วมาจัดทำเป็นรูปเล่มเพื่อสร้างเป็นแบบสอบถาม

6. การทดลองใช้ เป็นการนำเอาข้อความที่สร้างเสร็จแล้วไปทดลองใช้ก่อนการนำไปใช้ในสถานการณ์จริง

ข้อดีและข้อจำกัดของการใช้แบบสอบถาม

ข้อดีของการใช้แบบสอบถาม

ข้อดีของการใช้แบบสอบถามในการเก็บรวบรวมข้อมูลมีหลายประการ เช่น ประหยัดค่าใช้จ่าย สะดวก รวบรวมข้อมูลที่มีตัวอย่างหลายๆ ได้สรุปได้ง่ายกว่าวิจัย ผู้ตอบมีอิสระในการตอบ มากผู้ตอบมีเวลานานพอที่จะใคร่ครวญหาคำตอบที่ตนแน่ใจจริงๆ คำตอบไม่ลำเอียงเป็นผู้ตอบจริงๆ การส่งแบบสอบถามใครๆ ก็ส่งได้ไม่ต้องใช้ผู้ชำนาญ

ข้อจำกัดของการใช้แบบสอบถาม

1. ขาดการติดต่อกับตัวอย่างหรือประชากรโดยตรง จึงไม่แน่ว่าจะได้ข้อมูลที่มาจากใจจริงของผู้ตอบหรือไม่

2. ลักษณะขี้นยุบน้อย ผู้ตอบไม่เข้าใจคำถามหรือเข้าใจอีกด้านหนึ่งอาจจะไม่ตรงกับความ เป็นจริง หรือความต้องการของผู้วิจัย

3. มักได้แบบสอบถามกลับคืนมาเป็นจำนวนน้อย ทำให้ข้อสรุปที่ได้ไม่มั่นคงเท่าที่ควร

4. ไม่สามารถใช้กับตัวอย่างหรือประชากรที่อ่านและเขียนหนังสือไม่ออก

5. โดยปกติแล้วแบบสอบถามจะขนาดสั้นกะทัดรัด ดังนั้น จึงมีข้อความได้จำนวนจำกัด

6. ไม่สามารถกลับไปสอบถามหาคำตอบที่แท้จริงได้อีก

7. ผู้ตอบบางที่ไม่เห็นความสำคัญ อาจจะละเลยไม่ตอบ หรือขาดการพิจารณาในการตอบให้รอบคอบทำให้ขาดความเชื่อถือได้

8. ความต้องการหรือความรู้สึกลำเอียง ของผู้สร้างแบบสอบถาม อาจจะมีผลต่อการสร้างข้อความ ทั้งนี้เพราะผู้สร้างมีจิตแน่วแน่ที่ต้องการคำตอบที่พิสูจน์ว่า สมมติฐานที่สร้างขึ้นนั้นเป็นจริง

9. แบบสอบถามที่ส่งทางไปรษณีย์นั้น ตัวอย่างอาจไม่ได้ตอบเอง แต่ให้ผู้อื่นตอบแทนก็ได้ ซึ่งจะทำให้ผลที่ได้ผิดพลาดไป

4. การสนทนากลุ่ม (Focus group discussion)

การสนทนากลุ่ม เป็นวิธีการเก็บข้อมูลของการวิจัยเชิงคุณภาพวิธีหนึ่ง ซึ่งเป็นวิธีการศึกษาให้ได้มาซึ่งข้อมูลเพื่อวัดความรู้ ทักษะและพฤติกรรมของมนุษย์ รวมทั้งปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมนั้นๆ โดยอาศัยหลักการเชิญผู้เป็นกลุ่มเป้าหมายมานั่งคุยกัน โดยมีผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) ทำหน้าที่ดำเนินการสนทนาให้ครอบคลุมเนื้อหาสาระที่ต้องการ ผู้ร่วม

สนทนากลุ่มนี้ จะได้มาจากการเลือกสรรตามหลักเกณฑ์ที่นักวิจัยกำหนดไว้ว่าจะเป็นผู้ที่สามารถให้คำตอบที่เป็นความรู้ และทัศนคติตรงตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา และเป็นตัวอย่างที่ดีจากชุมชนหรือกลุ่มเป้าหมายที่ต้องการ

เทคนิคที่ใช้การจัดสนทนากลุ่มคือ การใช้พลวัตของกลุ่ม (Group dynamic) เป็นสิ่งกระตุ้นใจในคนแสดงความคิดเห็นและทัศนะของตนออกมาอย่างเปิดเผย และจริงใจ คำตอบที่ได้จากการสนทนากลุ่มจะเป็นคำตอบในเชิงเหตุผลที่ได้รับจากการกลั่นกรองจากสมาชิกในวงสนทนา ซึ่งการสนทนาจะมีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและบันทึกเสียงไว้ในเทปบันทึกเสียงเพื่อนำไปวิเคราะห์หาข้อสรุปของสาระคำตอบนั้น

ความหมายของการจัดสนทนากลุ่ม

วีรสิทธิ์ ลิทธิไตรย์ และโยธิน แสงดี (2536 : 2) ได้ให้ความหมายการสนทนากลุ่มไว้ว่าเป็นการรวบรวมข้อมูลจากการนั่งสนทนากับผู้ให้ข้อมูลเป็นกลุ่ม ซึ่งผู้ร่วมสนทนากลุ่มนี้ได้มาจากการเลือกสรรตามหลักเกณฑ์ที่นักวิจัยกำหนดไว้ว่าจะเป็นผู้ที่สามารถให้คำตอบตรงประเด็น และสามารถตอบวัตถุประสงค์ที่สนใจศึกษามากที่สุด

โยธิน แสงดี (2530 : 47) ได้ให้ความหมายการสนทนากลุ่มไว้ว่า เป็นเทคนิคขั้นหนึ่งในการวิจัยเชิงคุณภาพ มีลักษณะเป็นการพูดคุยและเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างกว้างขวางและเป็นอิสระในหัวข้อที่กำหนดให้ของกลุ่มบุคคลที่ได้รับการเลือกสรร ในวงสนทนาจะมีพิธีกร (Moderator) เป็นผู้ดำเนินการสนทนา ให้ครอบคลุมเนื้อหาสาระที่ต้องการ และเป็นไปตามขั้นตอนที่กำหนด สาระจากการสนทนากลุ่มจะมีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์ และอยู่ในเทปบันทึกเสียงเพื่อนำไปวิเคราะห์หาข้อสรุปของหัวข้อวิจัยนั้น

วรรณี วงศ์เอก (2531 : 400) ได้ให้ความหมายของการสนทนากลุ่มไว้ดังนี้

การสนทนากลุ่ม เป็นการนั่งสนทนากันระหว่างผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกลุ่ม ในระหว่างการสนทนากันของผู้ให้สัมภาษณ์นั้น จะมีผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) เป็นผู้คอยจุดประเด็นการสนทนาเพื่อเป็นการชักจูงใจให้บุคคลกลุ่มนี้ได้แสดงความคิดเห็นต่อประเด็น หรือแนวทางในการสนทนาให้ได้กว้างขวางลึกซึ้ง และละเอียดที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ในการสนทนาดังกล่าว มีลักษณะเปิดกว้างที่จะให้ผู้เข้าร่วมสนทนา แต่ละคนวิพากษ์วิจารณ์ หรือมีข้อสงสัยถามผู้เข้าร่วมสนทนาคนอื่น ๆ หรือตอบข้อวิพากษ์นั้นๆ ได้ รวมทั้งตั้งผู้ดำเนินการสนทนาด้วย การที่ผู้ร่วมสนทนาเหล่านั้นมีปฏิริยาโต้ตอบกันในระหว่างการสนทนานั้น จะเป็นสิ่งที่เร้าใจให้เกิดการสนทนาในระดับลึกซึ้งในแต่ละประเด็น

ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ (2543 : 105) ได้อธิบายว่า การสนทนากลุ่มเป็นวิธีการศึกษาชุมชนอีกวิธีหนึ่ง ที่ประหยัดเงินและเวลา เป็นการสนทนากันระหว่างผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกลุ่มประมาณ 6-12 คน โดยมีผู้ดำเนินการสนทนาคอยจุดประเด็นการสนทนาเพื่อชักจูงให้ผู้ร่วมสนทนาแสดงความคิดเห็น

จากนิยามดังกล่าว สรุปได้ว่าการสนทนากลุ่ม เป็นวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพวิธีหนึ่งที่สำคัญผู้เข้าร่วมสนทนาในประเด็นต่างๆ ที่ผู้วิจัยสนใจจะศึกษาโดยผู้ร่วมสนทนาจะต้องเป็นผู้รู้ในเรื่องที่จะศึกษานั้นเป็นอย่างดี ในกลุ่มสนทนาจะมีผู้ดำเนินการสนทนาเป็นผู้จุดประเด็นคำถามต่างๆ และใช้พลวัตของกลุ่มในการกระตุ้นให้ผู้สนทนาได้แสดงความคิดเห็นนั้นอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง

วัตถุประสงค์ของการจัดสนทนากลุ่ม

1. ใช้เพื่อสร้างให้เกิดสมมติฐาน (Generating hypothesis)
2. ใช้เพื่อสำรวจความคิดเห็น ทศนคติของกลุ่มประชากรต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่สนใจจะศึกษา

ใจจะศึกษา

3. ใช้ในการทดสอบแนวความคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับผลิตภัณฑ์ที่ผลิตขึ้นมาใหม่
4. ใช้ในการบำบัดรักษาเป็นการรวมกลุ่มเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในการช่วยแก้ปัญหาชีวิตแก่กันและกัน

ปัญหาชีวิตแก่กันและกัน

5. ใช้ในการประเมินผลการวิจัยต่างๆ หรือโครงการพัฒนา หรือประเมินผลทางด้านธุรกิจ
6. ใช้ในการพัฒนาแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์
7. ใช้เพื่อเป็นการค้นหาคำตอบที่ยังคลุมเครือหรือไม่แน่ชัดในการวิจัยเชิงปริมาณ เพื่อ

ช่วยส่งเสริมงานวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

8. ใช้ประโยชน์ในการทำการศึกษาสำรวจ (Pilot study) ศึกษาบางเรื่องเพื่อเป็นแนวทาง

ในการทำกรณีศึกษา (case study) ต่อไป (วีรสิทธิ์ ลิทธิไตรย์ และโยธิน แสงวดี, 2536 : 9)

องค์ประกอบของการจัดสนทนากลุ่ม

การจัดสนทนากลุ่มมีองค์ประกอบต่างๆ ดังนี้ (โยธิน แสงวดี, 2536 : 89, ปารีชาติ วลัยเสถียรและคณะ, 2543 : 105-106, สาลิกา เมธานาวิน, 2541 : 6-13, นภาพรณ์ หะวานนท์, 2534 : 18)

1. บุคลากรที่เกี่ยวข้อง ได้แก่

1.1 ผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้ที่ฟังและพูดภาษาท้องถิ่นได้ และเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพดี สุภาพอ่อนน้อม มีมนุษยสัมพันธ์ ผู้ดำเนินการสนทนาเป็นผู้ที่รู้ความต้องการ และวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนในแต่ละครั้งเป็นอย่างดีและยังเป็นผู้กำกับการสนทนาของกลุ่มให้เป็นไปตามแนวทางของหัวข้อศึกษา และการควบคุมการดำเนินการสนทนาในกลุ่ม ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องมีความพร้อมในทุกด้าน ทั้งความเข้าใจในปัญหาการวิจัย เข้าใจเหตุผลที่มาของคำถามแต่ละข้อเป็นอย่างดี มีความสามารถระดมถามกลุ่มเดวนาเพื่อให้ได้คำตอบหรือความคิดเห็นที่ลึกซึ้ง ซึ่งต้องมีทักษะในด้านการสัมภาษณ์ (Interviewing skills) และกระบวนการกลุ่ม (Group processing skills)

1.2 ผู้จดบันทึกการสนทนากลุ่ม (Note taker) ผู้จดบันทึกการสนทนาจะต้องรู้วิธีว่าจะจดบันทึกอย่างไรให้มีประสิทธิภาพ ทั้งนี้เพราะนอกจากจะจดคำพูดของผู้ร่วมสนทนาแล้ว ยัง

ต้องจัดบันทึกกิจกรรมทำทางของสมาชิกผู้ร่วมสนทนาดังกล่าวเป็นอย่างไร ซึ่งถือว่าเป็นการจัดบันทึกบรรยากาศของการสนทนาด้วย ดังนั้นผู้จัดบันทึกการสนทนาควรได้รับการฝึกฝนอย่างดีในการบันทึกเพื่อจะได้เข้าใจในประเด็นคำถามต่างๆ อย่างถูกต้อง ซึ่งจะช่วยให้การจัดบันทึกได้ง่ายขึ้น หลักการจดบันทึกคือ ผู้จัดบันทึกจะต้องจดให้ได้อย่างน้อยคำพูดที่เริ่มต้นประโยคแรกของผู้สนทนาทุกคน เพื่อว่าเมื่อถอดเทปจะสามารถกำหนดได้ว่าใครเป็นผู้พูดประโยคไหน ผู้จัดบันทึกควรเป็นผู้ถอดเทปบันทึกเสียงด้วย เพราะต้องถอดคำพูดคำต่อคำ และเป็นคำพูดของใคร ซึ่งผู้จัดบันทึกจะเป็นผู้ทราบและเข้าใจดีที่สุด อันจะเป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ข้อมูลอย่างละเอียด

1.3 สมาชิกกลุ่มสนทนา การคัดเลือกผู้ร่วมสนทนา ผู้ศึกษาควรกำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือกบุคคลเข้าร่วมสนทนา โดยยึดตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาในแต่ละครั้งและการคัดเลือกบุคคลเข้าร่วมกันสนทนานั้น ผู้ที่เข้าร่วมสนทนาต้องมีคุณลักษณะและภูมิหลังที่คล้ายคลึงกัน (Homogenous) เพราะจะทำให้ผู้ร่วมสนทนามีความสบายใจและกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นออกมาโดยปราศจากการครอบงำหรือเกรงกลัวแต่อย่างใด เมื่อคัดเลือกสมาชิกเพื่อสนทนากลุ่มได้แล้ว ควรไปเชิญด้วยตนเอง เพื่อสอบถามผู้ที่ถูกคัดเลือกกลับมาซีกเพื่อสนทนากลุ่มได้แล้ว ควรไปเชิญด้วยตนเอง เพื่อสอบถามผู้ที่ถูกคัดเลือกให้ชัดเจน เป็นการให้ความสำคัญแก่ผู้ถูกคัดเลือก และสร้าง ความสัมพันธ์ที่ดีเพื่อความร่วมมือ

1.4 ผู้ช่วยทั่วไป เป็นบุคคลที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือในเรื่องต่างๆ ไป เช่น คอยบริการเครื่องดื่ม บันทึกเทป เปลี่ยนเทป และให้ความสะดวกแก่ผู้เข้าร่วมสนทนาในเรื่องอื่นๆ

๒ แนวทางการสนทนากลุ่ม สิ่งแรกที่ต้องทำในเรื่องของการสนทนากลุ่ม คือ การกำหนดเรื่องที่จะทำ การศึกษาและวัตถุประสงค์ของการศึกษา เพื่อนำมาสร้างเป็นแนวทางในการดำเนินการสนทนา ซึ่งการกำหนดประเด็นหรือตัวแปรนั้นทำได้โดยจำแนกแยกแยะมาจากวัตถุประสงค์ของการศึกษา วัตถุประสงค์ต้องการทราบอะไร ก็กำหนดประเด็นหรือสมมติฐานและตัวแปรออกมาแล้วนำมาสร้างเป็นแนวคำถามย่อยๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- จุดประสงค์เพื่อ ศึกษาความต้องการการศึกษานอกระบบโรงเรียนของแรงงานภาคเกษตรที่มีทรัพยากรพื้นฐานในการผลิตต่างกัน ได้แก่ กลุ่มที่มีที่ดินเป็นของตนเอง กลุ่มผู้เช่าที่ดิน และกลุ่มแรงงานรับจ้าง ประเด็นหรือตัวแปรที่เกี่ยวข้องคือ

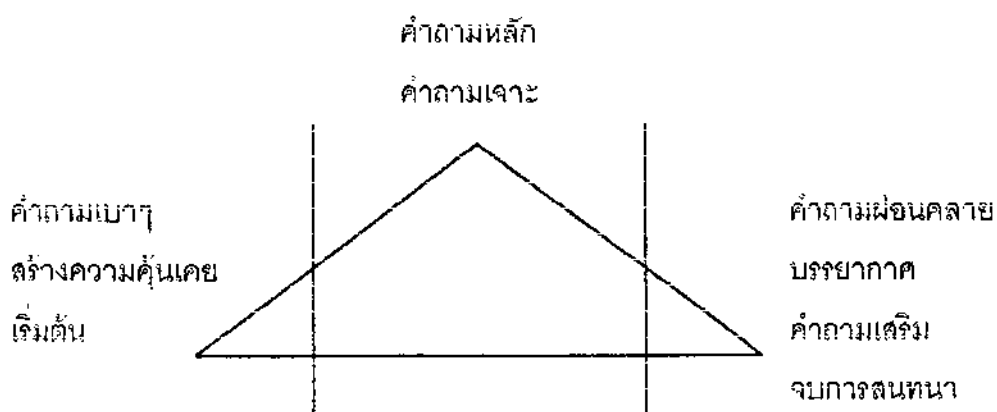
(1) ความรู้และข้อมูลที่สำคัญต่อการประกอบอาชีพและการดำรงชีวิตของแรงงานภาคเกษตรในกลุ่มต่างๆ

(2) การได้มาซึ่งความรู้ ข้อมูลและทักษะดังกล่าวข้างต้น ควรจะดำเนินการอย่างไร หลังจากได้ประเด็นหรือตัวแปรแล้ว จึงนำประเด็นหรือตัวแปรดังกล่าว มาสร้างเป็นแนวคำถาม หรือกรอบคำถามและการเรียงคำถาม คือ แนวทางในการสนทนาซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้บรรยากาศของกลุ่มราบรื่นสนุก ไม่เคร่งเครียด มีการนั่งถกประเด็นปัญหาแบบจับเข่าคุยกันที่แท้จริง เป็นการแลกเปลี่ยนความเห็นอย่างจริงจังและจริงใจ แนวทางการสนทนานี้ได้จากการนำคำถามที่ร่าง

ให้มาเรียบเรียงเป็นข้อย่อจัดลำดับ หรือผูกเป็นเรื่องเป็นราวเพื่อนำการสนทนาให้เป็นขั้นตอน และจัดตามลำดับความคิดเป็นหมวดหรือหัวข้อใหญ่

วิธีการแนวคำถามหรือการกำหนดปัญหาย่อยๆ นั้น ผู้วิจัยจะต้องศึกษาจากทฤษฎีแนวความคิด ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่กำลังศึกษาอยู่นั้น กล่าวคือจะต้องมีการรอบในการวิจัย หรือเมื่อต้องการศึกษาในเรื่องใดนั้นจะต้องนำแนวความคิดใดบ้างมาใช้ศึกษา หรือนำคำถามใดบ้างมาซักถาม หรือมาใช้เป็นคำถามในการวิจัย นั่นคือนำวัตถุประสงค์ของการวิจัยแต่ละข้อไปจำแนกแตกเป็นตัวแปรแล้วสร้างเป็นคำถาม โดยคำถามแต่ละคำมีสมมติฐานไว้ในตัวเองว่าทำไมเป็นอย่างนี้ เพราะอะไร อย่างไร (โยธิน แสงดี, 2536 : 89)

การเรียงคำถามควรจะเริ่มจากคำถามที่เบาๆ ง่ายต่อความเข้าใจและสร้างบรรยากาศที่คุ้นเคยกันระหว่างนักวิจัยกับผู้เข้าร่วมสนทนา สำหรับคำถามหลักนั้นควรจะอยู่ในช่วงกลางๆ ของการสนทนา เพราะเมื่อผู้เข้าร่วมวงคุ้นเคยบรรยากาศดีแล้วก็สนทนากันในประเด็นที่สำคัญจะได้คำถามเบาๆ ง่ายๆ อีกครั้ง เพื่อผ่อนคลายบรรยากาศในการสนทนา ในช่วงท้ายนี้จะเติมคำถามเสริมเข้าไป แต่ต้องไม่เป็นคำถามที่ยาวหรือจำนวนคำถามมากเกินไป คำถามเสริมนี้อาจจะมาจากคำถามในเรื่องที่ปรากฏขึ้นระหว่างการสนทนา แล้วผู้ดำเนินการสนทนาเห็นว่าคำถามให้ได้คำตอบชัดเจนจะช่วยให้ได้รับความรู้ในเรื่องที่ศึกษาอยู่มากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้



ภาพประกอบ ลักษณะการเรียงคำถาม

(วีรสิทธิ์ สิทธิไตรย์ และโยธิน แสงดี, 2536 : 5)

3. อุปกรณ์สนาม เป็นอุปกรณ์ที่ใช้ในการจัดสนทนากลุ่มเช่น เครื่องบันทึกเสียง เทปเปล่า ถ่านวิทยุ สมุดบันทึก ดินสอ ปากกา กล้องถ่ายภาพหรือวีดีโอ เป็นต้น

4. อุปกรณ์เสริมการสนทนา เป็นอุปกรณ์ที่ทำให้การสนทนาเป็นไปด้วยบรรยากาศที่ราบรื่น ได้แก่ เครื่องดื่ม ขนม อาหารว่าง เป็นต้น

5. สถานที่และระยะเวลาการจัดสนทนากลุ่ม ควรเป็นสถานที่ที่ผู้เข้าร่วมการสนทนาสะดวกแก่การเดินทางและไม่พลุกพล่าน สำหรับระยะเวลาในการสนทนาแต่ละครั้ง ควรอยู่ระหว่าง 1-2 ชั่วโมง

6. ของดมนาคุณแก่ผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่ม เป็นสิ่งตอบแทนแก่ผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม แม้จะเป็นสิ่งเล็กน้อยแต่ในทางจิตวิทยามีความสำคัญมาก เพราะเป็นการแสดงความมีน้ำใจ และเป็นการขอบคุณต่อผู้เข้าร่วมการสนทนา

วิธีการจัดสนทนากลุ่ม

ในการจัดสนทนากลุ่มมีขั้นตอนต่างๆ ที่ต้องดำเนินการ 3 ขั้นตอนคือ (นภาภรณ์ หะวานนท์, 2534 : 17)

1. การจัดเตรียมกลุ่มสนทนา
2. การจัดสนทนากลุ่ม
3. การเตรียมข้อมูลเพื่อใช้ในการวิเคราะห์

การจัดเตรียมกลุ่มสนทนา

ก่อนจะเริ่มจัดสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยจะต้องเตรียมสิ่งต่างๆ ให้พร้อม ได้แก่ องค์ประกอบของการจัดสนทนากลุ่มสนทนา ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว แต่จะขอเน้นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนี้

1. แนวคำถาม หรือแนวทางในการสนทนา ที่จะใช้ในการดำเนินการสนทนา ต้องนำมาทดลอง (Pretest) แนวคำถามก่อนที่จะจริง โดยการจัดกลุ่มสนทนา หรือทำการสนทนาแบบเจาะลึกกับกลุ่มที่ไม่ใช่กลุ่มตัวอย่างหลายๆ คน เพราะถ้าวางรูปแบบคำถามไม่ราบรื่นและไม่ต่อเนื่องกันแล้ว จะทำให้การถามยากจน ผู้ร่วมสนทนาจะงง ทำให้ผู้ที่ได้จากกลุ่มไม่ชัดเจน หรืออาจจะไม่ได้ข้อสรุปเลย

2. การเริ่มสนทนา ผู้ดำเนินการสนทนา ผู้ดำเนินการสนทนาแนะนำตนเองและทีมงาน และอธิบายถึงจุดมุ่งหมายในการมาทำการสนทนา วัตถุประสงค์ของการศึกษา และบอกให้ทราบว่าจะมีการบันทึกเทปคำสนทนา แล้วจึงเริ่มเกริ่นนำด้วยคำอุ่นเครื่อง สร้างบรรยากาศให้เป็นกันเอง สร้างความคุ้นเคยให้เกิดขึ้นในการสนทนา หลังจากพิจารณาว่ากลุ่มเริ่มคุ้นเคยกับผู้ดำเนินการสนทนาแล้ว จึงเริ่มคำถามในแนวการสนทนาที่จัดเตรียมไว้แล้ว

3. การสนทนากลุ่ม ผู้ดำเนินการสนทนาเริ่มคำถามที่จัดเตรียมไว้ไปที่ละคำถามโดยการทิ้งช่วง ให้มีการถกเถียงประเด็นและโต้แย้งกันให้พอสมควร ผู้ดำเนินการสนทนาควรแสดงบทบาทเป็นเพียงผู้จุดประเด็นการสนทนาเท่านั้น ไม่ควรแสดงความคิดเห็นใดๆ ของตนเองออกมา และไม่ควรแสดงท่าทีเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับผู้สนทนาคนใด แต่ควรใช้วิธีระดมถามผู้ร่วมสนทนา เพื่อให้ผู้ร่วมสนทนาพูด เพราะจะทำให้บทบาทของผู้นำการสนทนาเด่นชัดเกินไป สถานการณ์หนึ่ง ที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างการสนทนาคือ อาจมีผู้ร่วมสนทนาผูกขาดการสนทนาไว้เป็นส่วนใหญ่ ในกรณีเช่นนี้ผู้นำการสนทนาควรหาจังหวะตัดบทอย่างสุภาพ เช่น อาจกล่าวขอให้ผู้อื่นแสดงความคิดเห็นบ้างเป็นต้น อย่างไรก็ตามผู้นำการสนทนาไม่ควรแสดงกริยาไม่พอใจ หรือรำคาญผู้ร่วมสนทนาที่พยายามผูกขาดการสนทนา แต่ควรพยายามหาวิธีแก้ไขอย่างละมุนละม่อม

โจเซลลิทรี ลิทธิไตรย์ และโยธิน แสงวดี (2536 : 9) กล่าวไว้ว่า ถ้าไม่จำเป็นอย่าซักกรายตัว เว้นแต่ว่าจะต้องการคำตอบอย่างต่อเนื่องให้ใส่ซักกรายละเอียดเชิงเหตุผลออกมาให้ได้ ขณะ

สนทนากลุ่ม การรบกวนจากบุคคลภายนอกในวงสนทนาเป็นสิ่งที่ไม่ควรจะให้เกิดขึ้น เพราะเมื่อบุคคลภายนอกมาแทรกแซง โอกาสที่จะทำให้ “วงแตก” นั้นมีมากขึ้น ผู้ที่มาโดยไม่ได้รับเชิญมักจะแสดงความคิดเห็นด้วย แต่เขาผู้นั้นเป็นผู้ที่ไม่ได้อยู่ในหลักเกณฑ์ของการเลือกความคิดเห็นของเขาจะเน้นการรบกวนความคิดของสมาชิกของกลุ่มได้ เช่น ผู้ศึกษากำลังสนทนากับกลุ่มหนุ่ม-สาว แต่ผู้สูงอายุเข้ามาร่วมแสดงความคิดเห็น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะกันผู้สูงอายุออกจากวงสนทนา และในกลุ่มชาวชนบท บุคคลที่มาคอยรบกวนสมาชิกของผู้เข้าร่วมสนทนาอยู่เสมอคือ ลูก-หลานของสมาชิกกลุ่มนั่นเอง เช่น จะมานั่งข้างๆ ส่งเสียงรบกวน งอแงอ้อนแม่-พ่อ อยู่เสมอ หรือใช้ขนมล่อพาไปเล่นข้างนอกที่ไกลๆ กลุ่มสนทนา เพื่อไม่ให้รบกวนสมาชิกกลุ่มสนทนา (โยธิน แสงวงศ์, 2536 : 95)

นอกเหนือจากประเด็นดังกล่าวข้างต้น เพื่อเป็นการสร้างบรรยากาศของกลุ่มสนทนาให้ เป็นกันเอง และลดอาการประหม่าของสมาชิกกลุ่ม การมีของขบเคี้ยวเล็กๆ น้อยๆ และน้ำเย็นวางไว้เป็นที่ๆ เพื่อให้สมาชิกกลุ่มได้ดื่มไปและคุยไปได้นานช่วยให้บรรยากาศดูสบายๆ มากขึ้น ของขบเคี้ยวควรจัดให้ขึ้นอยู่กับเพศ วัย และฐานะของกลุ่มที่จัดสนทนานั้นด้วย เช่น ขนมหวาน ผลไม้ บุหรี่ แล้วแต่ความเหมาะสม

นอกจากนี้เพื่อให้ได้รายละเอียดในทางลึกมากขึ้น และเป็นการวัดความรู้ทัศนคติของสมาชิกกลุ่มต่อเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือพฤติกรรม ตลอดจนต้องการทดสอบประเด็นที่เกี่ยวข้องกับทัศนคติในเรื่องต่างๆ ในวงสนทนา อาจมีการแสดงรูปภาพ ฉากรีดทดลองชิม ดูวิดีโอ ให้จับต้องสิ่งของที่ต้องการศึกษา จะช่วยให้ได้รายละเอียดในทางลึกที่ตรงกับวัตถุประสงค์ในการศึกษา มากยิ่งขึ้น

หลังจากนั้นแล้วก็จะปิดการสนทนา โดยการขอบคุณผู้เข้าร่วมสนทนาทุกคน และมอบของกำนัลหรือของที่ระลึกให้แก่ผู้ร่วมสนทนาทุกคนก่อนจาก ซึ่งไม่ใช่คำจ้าง แต่มอบให้ระลึกถึงกันว่า เราเคยนั่งถกประเด็นปัญหาด้วยกันเมื่อโอกาสหนึ่ง

การเตรียมข้อมูลเพื่อการวิเคราะห์

เมื่อสิ้นสุดการสนทนากลุ่มแล้ว ผู้ดำเนินการสนทนากลุ่มจะทำการถอดเทปซึ่งเป็นบทสนทนากลุ่ม เมื่อถอดบทสนทนาโดยละเอียดแล้ว ผู้ดำเนินการสนทนากลุ่มจึงเริ่มทำการวิเคราะห์ข้อมูลจากบทสนทนากลุ่ม โดยมีขั้นตอนสำคัญคือ (นภาพรณี หะวานนท์, 2534 : 19, โยธิน แสงวงศ์, 2536)

1. การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสนทนากลุ่ม หน่วยของการวิเคราะห์คือ กลุ่มสนทนาแต่ ละกลุ่มมิใช่ปัจเจกบุคคล ผู้วิเคราะห์ควรเริ่มอ่านบทสนทนาทั้งหมดรอบหนึ่งก่อน เพื่อให้ได้ภาพรวมของเรื่องที่สนทนา

2. กำหนดเค้าโครงการวิเคราะห์อย่างละเอียด ว่ามีหัวข้อใดบ้าง โดยทั่วไปแนวทางการวิเคราะห์นี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนแล้วตั้งแต่เริ่มเขียนแนวทางการสนทนากลุ่ม ดังนั้นอาจใช้แนวทางการสนทนากลุ่มเป็นหลักในการวิเคราะห์ข้อมูล

3. เมื่อจัดหมวดหมู่ของประเด็นที่จะทำการวิเคราะห์จากบทสนทนากลุ่มแล้ว ให้คัดเลือกประเด็นคำสนทนาที่คิดว่าเป็นรายละเอียดที่ดีที่สุดในแต่ละหัวข้อลงในบัตรรายการ

4. เริ่มทำการวิเคราะห์ข้อมูลจากบทสนทนา โดยการนำบัตรรายการที่มีหัวข้อหรือประเด็นเดียวกันมา รวมกันไว้ด้วยกัน แล้วเริ่มทำการวิเคราะห์ข้อมูล โดยพิจารณาความคล้ายคลึง และความแตกต่างของทัศนคติและความคิดเห็นต่างๆ รวมทั้งพยายามหาคำอธิบายว่ามีเหตุปัจจัยอะไรบ้างที่ทำให้ผู้ร่วมสนทนาแต่ละกลุ่มมีทัศนคติเหมือนหรือแตกต่างกัน

ข้อดีและข้อจำกัดของการจัดสนทนากลุ่ม

ข้อดีของการสนทนากลุ่ม (สาลิกา เมธนาจิน, 2541 : 23-24)

1. เป็นการนั่งสนทนาระหว่างนักวิจัยกับผู้ให้ข้อมูลหลายๆ คนที่เป็นกลุ่ม ดังนั้น จึงก่อให้เกิดการสนทนา ในเรื่องที่น่าสนใจ ไม่มีการปิดบัง หรือไม่ค่อยปิดบังเพราะทุกๆ คนก็เปิดเผยเรื่องเดียวกันออกมา เพราะกลุ่มใหญ่มีการแสดงความคิดเห็น และถ้าเป็นประเด็นต่างๆ ยังไม่ชัดเจนเพียงพอ ก็สามารถซักถามต่อไปได้ เพื่อหาคำตอบที่ชัดเจนที่ดีที่สุดในกลุ่ม คำตอบที่ถกประเด็นซึ่งกันและกันถือ่าเป็นการถกสนทนาที่แนวคิดและเหตุผลโดยไม่มีกรณีประเด็นปัญหา ผิดไปอย่างยิ่ง

2. ในการจัดสนทนากลุ่มที่แตกต่างจากวิธีอื่นๆ คือ ผู้ร่วมวงสนทนามีสถานภาพต่างๆ ที่คล้ายคลึงกัน ดังนั้น จะไม่ค่อยมีความรู้สึกขัดเคือง หรือมีความยำเกรง อันเนื่องมาจากความคิดที่ว่าผู้วิจัยมีการศึกษาดีกว่า และมีสถานภาพทางเศรษฐกิจสูงกว่า เพราะเป็นการเผชิญหน้ากันในลักษณะของกลุ่มมากกว่าตัวต่อตัว เหมือนวิธีสัมภาษณ์บุคคล หรือสัมภาษณ์ระดับลึก

3. การใช้วิธีสนทนากลุ่ม แม้ว่าจะยังไม่อาจสร้างคำถามที่ละเอียดหรือครอบคลุมประเด็นปัญหาได้ดีเท่าที่ควร แต่เมื่อดำเนินการสนทนาไปแล้ว นักวิจัยสามารถคิดสร้างคำถามขึ้นมาได้ โดยการตั้งคำถามแตกต่างจากคำตอบที่สมาชิกกลุ่มตอบมาหรือวิพากษ์คำถามนั้น โดยการถามโต้แย้งเมื่อถามไป ทัวไปก็เข้าใจประเด็นมากขึ้น ก็คิดถามได้มากขึ้น จนในที่สุดก็ได้ข้อมูลละเอียดและสอดคล้องกับจุดประสงค์ของการศึกษาได้สำเร็จหรือได้ดียิ่งขึ้น

4. ลักษณะของการเปิดโอกาสให้มีปฏิริยาโต้ตอบกันในการสนทนากลุ่มนั้น ทำให้มีการถกเถียงกันในเนื้อหาสาระอย่างกว้างขวาง ดังนั้น จึงทำให้ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์ประเด็นต่างๆ ได้ อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น และสามารถจะเก็บข้อมูลจากการวิพากษ์วิจารณ์ที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มมาวิเคราะห์ได้

5. คำตอบจากการสนทนากลุ่ม มีลักษณะเป็นคำตอบเชิงเหตุผล จึงใช้ประโยชน์เสริมในการอธิบายข้อมูลในการวิจัยเชิงปริมาณ หรือใช้ก่อนการดำเนินการสำรวจข้อมูลเชิงปริมาณคือ นำไปใช้เป็นการทดสอบความใช้ได้ของคำถาม และหาคำตอบมาเป็นแนวทางในการร่างแบบสอบถามและตั้งคำถาม นอกจากนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับการวิจัยแบบกรณีศึกษา (case study) หรือใช้ในการศึกษานำร่อง (Pilot study) นั่นเอง

6. ประหยัดเวลาและงบประมาณของนักวิจัย แทนที่จะใช้วิธีการสังเกตการณ์โดยการมีส่วนร่วม โดยเข้าไปใช้ชีวิตทำความสนิทสนมเป็นหลายเดือน หรือเป็นปีนั้น เพียงแต่ใช้การสนทนากลุ่มและวางรูปประเด็นคำถามให้เหมาะสม พิจารณาเถียงสมาชิกกลุ่มให้ตรงกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย และดำเนินการสนทนากลุ่มอย่างดี ก็อาจได้คำตอบและข้อมูลที่จะเอืดยึดซึ่งพอสมควร ในกรณีที่ไม่รีบงบประมาณและความสามารถในการทำวิจัยโดยการไปอยู่อาศัยกับชาวบ้านนานๆ

ข้อจำกัดของการสนทนากลุ่ม (ปารีชาติ วลัยเสถียร, 2543 : 107)

1. การจัดสนทนากลุ่มทุกครั้งต้องระวังมิให้เกิดการผูกขาดการสนทนาขึ้นโดยบุคคลคนหนึ่ง แล้วไปครอบงำผู้ร่วมสนทนาคนอื่นๆ โดยผู้ดำเนินการสนทนาต้องมีเทคนิคในการให้ความสำคัญกับผู้ร่วมสนทนาให้เท่าๆ กันทุกคน

2. พฤติกรรมหรือความคิดเห็นบางอย่าง ซึ่งเป็นส่วนที่ไม่ยอมรับของชุมชน อาจไม่ได้รับการเปิดเผยในการสนทนากลุ่ม ถ้าหากไปสัมภาษณ์กันตัวต่อตัวจะได้รับการเปิดเผยมากกว่าผู้ที่ จะทำการสนทนากลุ่ม จะต้องคำนึงถึงบุคลากรและกำลังงบประมาณที่มีอยู่ประกอบด้วย

5. การใช้ข้อมูลเอกสาร (Documentary)

การใช้ข้อมูลเอกสาร เป็นวิธีการศึกษาชุมชนอีกวิธีหนึ่ง ที่ค่อนข้างประหยัดเวลาและแรงงาน ในการเก็บรวบรวมข้อมูล แต่ก็ต้องเสียเวลาในการตรวจสอบวิเคราะห์ก็ตามจากข้อมูลจากเอกสารที่เก็บรวบรวมได้ตามปกติแล้ว ข้อมูลเอกสารเป็นข้อมูลที่เป็นประโยชน์เพราะมีความพร้อมบางประการที่ข้อมูลบุคคลอาจไม่มีหรือไม่ครอบคลุม (ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543 : 108)

ประเภทของข้อมูลเอกสาร

กรมการศึกษานอกโรงเรียน (มปป : 38) ได้จำแนกประเภท/ชนิดข้อมูลแยกออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. สถิติและบันทึกต่างๆ เป็นข้อมูลที่ได้มีการรวบรวมอย่างเป็นระบบระเบียบ ข้อมูลสถิติมักเป็นตัวเลข เช่น ลักษณะประชากร จำนวนประชากร อายุ เพศ จำนวนเด็กวัยเรียนในงานพัฒนาของการศึกษานอกโรงเรียน อาจจะใช้ข้อมูลจาก กชช 2 ค ซึ่งมีข้อมูลในชุมชนชนบทเกือบทุกด้าน นอกจากนี้ก็มีบันทึกต่างๆ เช่น บันทึกเหตุการณ์สำคัญขององค์กร ของหน่วยงาน หรือบันทึกเรื่องราวส่วนตัวบุคคล จุดหมายเหตุ บันทึกประจำวัน หนังสือราชการ ประกาศต่างๆ เอกสารเหล่านี้จะช่วยให้เรามีภาพ มีความเข้าใจของชุมชนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2. เอกสารอีกประเภทหนึ่ง เป็นบันทึกข้อมูลที่มีอยู่เป็นลายลักษณ์อักษร รูปภาพ แผนผัง บทความในหนังสือพิมพ์ จุดหมายโต้ตอบระหว่างบุคคล บทเพลง คำขวัญ เอกสารเหล่านี้จะให้ภาพเชิงสังคม วัฒนธรรม แนวคิด ของชุมชน

ชนิดของข้อมูลเอกสารทั้ง 2 ชนิด จะแตกต่างกันในด้านการนำมาใช้ ชนิดแรกที่เป็นข้อมูลสถิตินั้นใช้เพื่อสืบสาวร่องรอยหรือเหตุการณ์ ที่เกิดขึ้น แต่ข้อมูลเอกสารประเภทที่ 2 จะใช้เพื่อ

ศึกษาค่านิยม อารมณ์ความรู้สึก อุดมการณ์ของผู้เขียนเอกสาร หรือแหล่งที่มาของเอกสาร ซึ่งเป็นค่านิยมของกลุ่มหรือของสังคมได้ บางครั้งผู้วิจัยอาจใช้เอกสารเป็นข้อมูลที่ช่วยให้ปัญหาของการวิจัยชัดเจนขึ้นได้อีกด้วย

วิธีใช้ข้อมูลเอกสาร

ได้กล่าวแล้วว่าข้อมูลเอกสารนั้นต่างจากข้อมูลสถิติ ในขณะที่นักวิจัยใช้ข้อมูลสถิติเพื่อสืบสาวร่องรอยหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น นักวิจัยจะใช้ข้อมูลเอกสารเพื่อแสวงหาค่านิยม อารมณ์ความรู้สึก เจตนาอารมณ์ ความเชื่อ หรืออุดมการณ์ของแหล่งที่มาหรือของผู้เขียนเอกสารนั้น บางครั้งอาจเป็นค่านิยมความเชื่อหรืออุดมการณ์ของกลุ่มหรือของสังคมเลยก็ได้ นอกจากนั้น นักวิจัยยังอาจใช้เอกสารในฐานะเป็นข้อมูลที่ช่วยให้ปัญหาของการวิจัยชัดเจนขึ้นได้อีกด้วย

เมื่อได้ข้อมูลเอกสารมาไว้ในมือแล้ว นักวิจัยจะตรวจสอบได้อย่างไรว่าเอกสารนั้นตรงกับความต้องการของตน และเป็นเอกสารที่แท้จริง คำถามที่นักวิจัยอาจตั้งขึ้นเพื่อช่วยการตรวจสอบมีดังนี้

เอกสารฉบับนี้มีประวัติความเป็นมาอย่างไร ?

เอกสารนี้มาถึงมือผู้วิจัยได้อย่างไร ?

มีอะไรประกันได้ว่าเอกสารฉบับนี้เป็นสิ่งที่ตรงกับความต้องการของผู้วิจัย ?

เอกสารสมบูรณ์ครบถ้วนหรือไม่ ?

ได้มีใครแก้ไขหรือตรวจสอบเอกสารหรือเปล่า ?

ถ้าเอกสารเป็นของแท้ ผู้เขียนมีจุดประสงค์อะไรในการเขียนขึ้นมา ใครเป็นผู้เขียนเอกสาร ?

ผู้เขียนต้องการจะทำอะไร ? เอกสารนี้เขียนให้ใครอ่าน ?

แหล่งข้อมูลของผู้เขียนอยู่ที่ไหน ? ผู้เขียนเขียนขึ้นจากประสบการณ์ตรง ? (ได้รู้เห็นด้วยตนเอง) หรือจากการบอกเล่าของคนอื่น ?

หรือเป็นการเรียบเรียงเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมานานแล้ว ?

หรือเป็นการตีความเหตุการณ์ที่ได้เกิดขึ้น ?

ผู้เขียนมีความลำเอียงอะไรบ้าง ?

เขียนมีทำที่ความต้องการจะบอกความจริงแค่ไหน ?

มีเอกสารอื่นที่กล่าวถึงเรื่องเดียวกันนี้และจะช่วยให้ความกระจ่างได้บ้างหรือไม่ ? ถ้ามีจะหาได้จากไหน ?

ในกรณีที่เอกสารที่ได้มา เป็นเอกสารสำเนาไม่ใช่ต้นฉบับ ผู้วิจัยจะต้องตรวจสอบว่าเอกสารได้ถูกแก้ไขหรือเปล่า สำหรับเอกสารที่มีหลายสำเนาแต่ละฉบับมาจากแหล่งต่างๆ กัน ผู้วิจัยจำเป็นจะต้องตรวจสอบอย่างละเอียดลออ โดยเฉพาะเอกสารปกปิดหรือเอกสารที่เป็นเรื่องละเอียดอ่อน ควรเปรียบเทียบข้อความในแต่ละสำเนาและสำรวจว่าสำเนาใดเกิดก่อนเกิดทีหลัง มี

ข้อความใดบ้างที่ถูกตัดทิ้งไปในสำเนาสุดท้าย ข้อความที่ถูกตัดไปมักเป็นข้อความที่สำคัญที่สุด หรือเป็นกุญแจไปสู่การค้นคว้าต่อไป (สุภาวค์ จันทวานิช, 2543 : 111-113)

การใช้ข้อมูลเอกสารในการวิจัยนี้ จะพบมากในการวิจัยทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี นิติศาสตร์ และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เพราะปรากฏการณ์ที่นักวิชาการเหล่านี้ศึกษาเป็น ปรากฏการณ์ในอดีต นักวิชาการจึงไม่อาจใช้เทคนิคอื่นๆ เช่น การสังเกต และการสัมภาษณ์ได้ (ยกเว้นการสัมภาษณ์ผู้ที่เคยอยู่ในเหตุการณ์ที่ศึกษา ซึ่งหมายถึงเหตุการณ์ในอดีตอันใกล้) การใช้ข้อมูลเอกสารจึงมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการใช้เทคนิคอื่นๆ นักวิจัยเชิงคุณภาพ ที่ใช้ วิจัยเอกสารจะต้องไม่เพียงแต่อ่านเอกสารแล้วนำมาเรียบเรียงเพื่อตอบปัญหาของการวิจัยเท่านั้น แต่จะต้องใช้เทคนิคอื่นๆ ประกอบ โดยเฉพาะการตรวจสอบข้อมูล การสร้างข้อมูลลสมมติฐานชั่วคราว (Working hypothesis) เพื่อการตั้งคำถามต่อข้อมูลและการวิเคราะห์เอกสาร โดยการเปรียบเทียบข้อมูลและการตีความสร้างข้อสรุปการตรวจสอบข้อมูลเอกสารนั้นต่อไป

ข้อดีและข้อจำกัดของข้อมูลเอกสาร

ข้อดีของข้อมูลเอกสาร

1. ใช้เก็บข้อมูลในอดีตที่ไม่อาจใช้วิธีการอื่นเก็บได้อีก เช่น เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์
2. ใช้เก็บข้อมูลที่อยู่ห่างไกลได้
3. เป็นแหล่งข้อมูลที่ได้รับความร่วมมือสูง เมื่อหาเอกสารได้ ต่างจากแหล่งข้อมูลบุคคล

ซึ่งอาจลงวนทำที่

4. ใช้หาข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนที่ยังไม่ครบถ้วน
5. ใช้เก็บข้อมูลแทนข้อมูลคนาม เมื่อไม่สามารถไปคนามได้
6. ช่วยให้ผู้วิจัยประหยัดค่าใช้จ่าย

ข้อจำกัดของข้อมูลเอกสาร

1. ข้อมูลบางอย่างที่ต้องการไม่มีอยู่ในรูปเอกสาร เช่น ความขัดแย้งระหว่างบุคคล
2. ข้อมูลที่ได้อาจไม่ละเอียดเพียงพอ และไม่ถูกต้องสมบูรณ์
3. ข้อมูลที่ได้ไม่มีลักษณะโต้ตอบกับผู้วิจัยได้เหมือนข้อมูลบุคคล ทำให้ตีความลำบาก
4. ข้อมูลบางอย่างได้ยาก หรือโอกาสเข้าถึงยาก
5. ผู้วิจัยต้องใช้ความพยายามและอดทนมาก (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543 : 108)

6. การใช้เทคนิค A — I — C (Appreciation — Influence — Control)

ความหมาย

บุญนาค ตีวกุล (2543 : 75) ได้อธิบายความหมายของเทคนิค AIC ว่าเป็นการประชุมที่ เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้รับสารแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ และข้อมูลข่าวสารทุกชั้น ตอนทำให้สมาชิกเข้าใจสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการ และศักยภาพ ของผู้มาเก็บข้อมูล เป็นการประชุมที่ระดมพลังสมองเพื่อแก้ปัญหาและหาแนวทางพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ เทคนิคนี้จึง

เป็นกระบวนการประชุมเพื่อระดมความคิดรวมพลังและพลังสร้างสรรค์ของแต่ละคนเข้ามาเป็นพลังพัฒนา โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมอย่างประชาธิปไตย

ธีรพงษ์ แก้วหาวงษ์ (2544 : 184) ได้สรุปว่า AIC เป็นกระบวนการประชุมที่ก่อให้เกิดการทำงานร่วมกันเพื่อจัดทำแผนแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ นำเสนอข้อมูลข่าวสารที่ทำให้เกิดความเข้าใจถึงสภาพปัญหา ความต้องการข้อจำกัด และศักยภาพของผู้ที่เกี่ยวข้องต่างๆ เป็นกระบวนการที่ช่วยให้มีการระดมพลังสมองในการศึกษา วิเคราะห์พัฒนาทางเลือกเพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาและพัฒนา เกิดการตัดสินใจร่วมกัน เกิดพลังของการสร้างสรรค์และรับผิดชอบต่อการพัฒนาชุมชน

สำนักงานสภาพสถาบันราชภัฏ (2545 : 130) ได้สรุปว่าเทคนิค AIC เป็นวิธีการและเทคนิคในการเชิญคนที่จะทำงานร่วมกันทั้งหมดในระบบใดระบบหนึ่ง เข้ามาประชุมปฏิบัติการ (Workshop) โดย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการวางแผน การพัฒนา การสร้างทีมงาน การสร้างความร่วมมือการแก้ปัญหาหรือแก้ไขความขัดแย้ง

สุกัญญา อธิปอนันต์ (2542 : 18-19) ได้สรุปความหมายของเทคนิค AIC โดยแปลความหมายของคำดังต่อไปนี้

A (Appreciation) หมายถึง รับรู้ เห็นคุณค่า เข้าใจ เห็นใจและชื่นชมยกย่องดังนั้นก็คือการทำให้ทุกคนยอมรับและชื่นชม (Appreciate) คนอื่นโดยไม่รู้สึกลิเกียดหรือแสดงการต่อต้าน วิวาทขวิจารย์ ซึ่งในกระบวนการขั้นนี้ เน้นการแสดงความคิดเห็นแลกเปลี่ยนอย่างเท่าเทียม ซึ่งจะทำให้ทุกคนมีโอกาสใช้ทั้งข้อเท็จจริงเหตุผล ความรู้สึก ตลอดจนการแสดงออกในลักษณะที่เป็นจริง เมื่อทุกคนได้แสดงออกและได้รับการยอมรับ จะมีความรู้สึกดี ขบถุ่น และเกิด “พลังร่วม” ขึ้นระหว่างผู้มาร่วมประชุมด้วยกัน

I (Influence) หมายถึง ปฏิสัมพันธ์ การส่งผลกระทบ ก็คือการใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของแต่ละคนที่มีอยู่ มาช่วยกันกำหนดยุทธศาสตร์ (Strategy) ที่จะบรรลุวิสัยทัศน์ร่วม (Shared vision) หรืออุดมการณ์ร่วม (Shared ideal) ของกลุ่ม และเมื่อทุกคนได้แสดงความคิดเห็นแล้ว จะนำวิธีการที่เสนอแนะทั้งหมดมาจัดหมวดหมู่ แยกแยะพิจารณาว่าอันไหนควรที่จะได้วิธีการสำคัญที่กลุ่มเห็นพ้องต้องกันว่าจะนำไปสู่ความสำเร็จที่กลุ่มต้องการ

C (Control) หมายถึง การจัดการ ควบคุม คือการนำวิธีการสำคัญมากำหนดเป็นแผนปฏิบัติหรือแผนการดำเนินงาน (Action plan) อย่างละเอียดว่าทำอะไร อย่างไร เป้าหมาย ผู้รับผิดชอบคือใคร ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน จะต้องใช้งบประมาณเท่าไร

เทคนิคและกระบวนการ A – I – C สามารถนำมาประยุกต์สำหรับการประชุมเพื่อระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน เป็นเทคนิคการระดมความคิดที่เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ และข้อมูลข่าวสารกันในทุกขั้นตอนอย่างมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน กระบวนการนี้เอาคนเป็นศูนย์กลางโดยคน

เป็นผู้ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้งหมดในชุมชน (Village stakeholder) มาช่วยกันและทำงานร่วมกัน ทำให้สมาชิกเข้าใจสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการ และศักยภาพของผู้ที่เกี่ยวข้อง เป็นการประชุมที่ระดมพลังสมองเพื่อแก้ปัญหา และแนวทางพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ เทคนิคนี้จึงเป็นกระบวนการประชุมเพื่อระดมความคิดรวมพลังสร้างสรรค์ของแต่ละคนเข้ามาเพื่อเป็นพลังในการพัฒนา โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมอย่างประชาธิปไตย (ธนพรธณ ธานี, 2540 : 91)

สรุปได้ว่า เทคนิค AIC เป็นวิธีที่เปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนได้ประชุมร่วมกันเพื่อระดมความคิด แลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน เพื่อทำความเข้าใจกับสภาพปัญหา หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน หรือมหัศจรรย์พลังกัน หาแนวทางแก้ไขปัญหาเทคนิค AIC ดังกล่าว เป็นวิธีการหนึ่งที่สามารถประยุกต์ใช้ในการศึกษาและทำความเข้าใจกับชุมชนได้เช่นเดียวกัน

ขั้นตอนของการทำ AIC

1. ขั้นตอนการสร้างความรู้ (Appreciation : A)

คือขั้นตอนการเรียนรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ขั้นตอนนี้เป็นโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคน แสดงความคิดเห็น รับผิดชอบ และหาข้อสรุปร่วมกันอย่างสร้างสรรค์เป็นประชาธิปไตย ยอมรับในความคิดเห็นของเพื่อนสมาชิกโดยใช้การวาดรูปเป็นสื่อในการแสดงความคิดเห็นและแบ่งเป็น 2 ส่วน

A1 : การวิเคราะห์สภาพการณ์ของหมู่บ้านชุมชนหรือตำบลในบ้านปัจจุบัน

A2 : การกำหนดอนาคตหรือวิสัยทัศน์ อันเป็นภาพพึงประสงค์ในการพัฒนาว่า ต้องการอย่างไร โดยการวาดภาพที่มีความสำคัญคือ

(1) การวาดภาพจะช่วยให้ผู้เข้าร่วมประชุมสามารถสร้างจินตนาการคิดวิเคราะห์จนสรุปมาเป็นภาพและช่วยให้ผู้ไม่ถนัดในการเขียนสามารถสื่อความหมายได้

(2) ช่วยกระตุ้นให้ผู้เข้าร่วมประชุมคิดและพูดเพื่ออธิบายภาพซึ่งตนเองวาด นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมอื่น ๆ ได้ซักถามข้อมูลจากภาพ เป็นการเปิดโอกาสให้มีการพูดคุย แลกเปลี่ยน และกระตุ้นให้คนที่ไม่ค่อยกล้าพูดให้โอกาสพูด นำเสนอ

(3) การรวมภาพของแต่ละบุคคล เพื่อเป็นภาพรวมของกลุ่มจะช่วยให้มีความง่ายต่อการรวบรวมแนวคิดของผู้เข้าร่วมประชุม และสร้างความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของภาพ (ความคิด) และมีส่วนร่วมในการสร้างภาพพึงประสงค์ของกลุ่ม

(4) จะช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการประชุมให้มีความสุข และเป็นกันเอง ในบางครั้งผู้เข้าร่วมประชุมมักมองว่าการวาดภาพเป็นกิจกรรมสำหรับเด็ก ดังนั้นวิทยากร กระบวนการจำเป็นต้องสร้างความเข้าใจ และนำเกมต่าง ๆ เกี่ยวกับการวางแผน การละลายพฤติกรรมกลุ่ม หรือการวาดภาพเพื่อการแนะนำตนเอง หรือวาดภาพสิ่งที่ตนเองชอบ ไม่ชอบ มาใช้จนเครื่องเพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมของผู้เข้าร่วมประชุม

2. ขั้นตอนการสร้างแนวทางการพัฒนา (Influence : I)

คือขั้นตอนการหาวิธีการและเลนอทางเลือกในการพัฒนา ตามที่ได้สร้างภาพพึงประสงค์ หรือที่ได้ช่วยกันกำหนดวิสัยทัศน์ไว้ (A2) เป็นขั้นตอนที่จะต้องช่วยกันหามาตรการวิธีการ และค้น

หาเหตุเพื่อกำหนดทางเลือกในการพัฒนาที่กำหนดเป้าหมายกำหนดกิจกรรมและจัดลำดับความสำคัญของกิจกรรมโครงการโดยแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ

1 : การคิดกิจกรรมโครงการที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ ตามภาพที่ประสงค์

2 : การจัดลำดับความสำคัญของกิจกรรมโครงการโดย

(1) กิจกรรมหรือโครงการที่หมู่บ้าน ชุมชน ต้องกินตัวเองได้เลย

(2) กิจกรรมหรือโครงการที่บางส่วนต้องการความร่วมมือ หรือการสนับสนุนจากองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น หรือหน่วยงานที่ร่วมทำงานสนับสนุนอยู่

(3) กิจกรรมโครงการที่หมู่บ้าน ชุมชน หรือตำบล ไม่สามารถดำเนินการได้เองต้องขอความร่วมมือ เช่น การดำเนินการจากแหล่งอื่น ทั้งภาครัฐและเอกชน

3. ขั้นตอนการสร้างแนวทางปฏิบัติ (Control : C)

คือยอมรับและทำงานร่วมกันโดยนำเอาโครงการหรือกิจกรรมต่างๆ มาสู่การปฏิบัติและจัดกลุ่มผู้ดำเนินการซึ่งจะรับผิดชอบโครงการโดยขั้นตอนกิจกรรมประกอบด้วย

C1 : การแบ่งความรับผิดชอบ

C2 : การตกลงในรายละเอียดของการดำเนินงาน จัดทำแผนปฏิบัติ

นอกจากนั้นผลลัพธ์ที่ได้จากการประชุมคือ

(1) รายชื่อกิจกรรม หรือโครงการที่กลุ่ม องค์การชุมชนดำเนินการได้เอง ภายใต้ความรับผิดชอบ และเป็นแผนปฏิบัติการของหมู่บ้าน ชุมชน

(2) กิจกรรม โครงการที่ชุมชน หรือองค์กรชุมชน เสนอขอรับการส่งเสริมสนับสนุนจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐที่ทำงาน หรือสนับสนุนชุมชน

(3) รายชื่อกิจกรรมโครงการที่ชาวบ้านต้องแสวงหาทรัพยากร และประสานความร่วมมือจากภาคีความร่วมมือต่างๆ ทั้งจากภาครัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น (ธีรพงษ์ แก้วหาวงษ์, 2544 : 184-186, บุญนาค ติวกุล, 2543 : 76-77)

ขั้นตอนการดำเนินงาน

บุญนาค ติวกุล (2543 : 76-77) ได้เสนอแนะขั้นตอนการดำเนินการ AIC ไว้ดังนี้

การดำเนินการกระบวนการ AIC เริ่มจากการแบ่งผู้เข้าร่วมประชุมเป็นกลุ่มย่อย กลุ่มละ 8-10 คน แล้วดำเนินการระดมความคิดซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ระดับ

ระดับที่ 1 การสร้างความรู้ (Appreciation หรือ A) คือขั้นตอนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนโอกาสให้สมาชิกทุกคนแสดงความคิดเห็น รับฟัง และหาข้อสรุปร่วมกัน เพื่อให้เข้าใจสภาพการณ์ของชุมชนที่เป็นจริง ดังนี้

การสร้างภาพในอดีต เป็นการเตรียมตัวก่อนการระดมความคิดให้ผู้เข้าร่วมประชุมวาดภาพชุมชนในอดีตตามความจำของตนเอง ตามลำพังคนเดียว

นำภาพชุมชนในอดีตของกลุ่มมาร่วมกัน ให้แต่ละคนอธิบายความหมายในภาพให้สมาชิกฟัง แล้ววาดใหม่ให้เป็นภาพเดียวกัน ก็จะได้ภาพชุมชนในอดีตของผู้เข้าร่วมประชุม

(1) การสรุปภาพชุมชนในปัจจุบัน (A1) ให้ผู้เข้าร่วมประชุมวาดภาพชุมชนในปัจจุบันตามคำพ้อง นำภาพชุมชนในปัจจุบันของสมาชิกในกลุ่มมารวมกัน สรุปเป็นภาพใหม่ เป็นภาพชุมชนในปัจจุบันของกลุ่ม

(2) การสร้างภาพชุมชนในฝัน (A2) ให้ผู้เข้าร่วมประชุมสร้างภาพชุมชนที่พึงประสงค์โดยมีกรอบเวลา อาทิ ภาพชุมชน ก. ในอนาคต 5 ปี ตามคำพ้อง จากนั้นนำภาพชุมชนที่พึงประสงค์ในอนาคต 5 ปีข้างหน้า ของทุกคนในกลุ่มมาสรุปให้เป็นภาพเดียวกันแต่ร่วมความประสงค์ของสมาชิกทุกคนไว้ในภาพนั้น การแสดงความคิดเห็นทำได้ไม่จำกัด อาศัยประสบการณ์ความรู้ที่หลากหลายสร้างจินตนาการและวิสัยทัศน์ร่วมกัน

Appreciation → imagination → Vision

ระดับที่ 2 การสร้างแนวทางพัฒนา (Influence หรือ I) คือขั้นตอนการหาวิธีการพัฒนาหมู่บ้านตามเป้าหมายที่วางไว้ในช่วง A2 จัดลำดับความสำคัญของสิ่งต่างๆ ที่ต้องการให้เกิด และคิดหาวิธีการทำด้วยเหตุผล แบ่งเป็น 2 ช่วง คือ

(1) การระดมความคิดเพื่อเสนอโครงการ (I1)

(2) การคัดเลือกและจัดลำดับความสำคัญของโครงการ (I2) แยกเป็น 3 ส่วนคือ

กิจกรรม หรือโครงการที่ชาวบ้านจัดทำเอง

กิจกรรม หรือโครงการที่ชาวบ้านจัดทำเองบางส่วนและขอความช่วยเหลือจากแหล่งทุน

ภายนอก

Influence → Interaction

ระดับ 3 การสร้างแนวทางการปฏิบัติ (Control หรือ C) คือ นำโครงการสู่การปฏิบัติและจัดกลุ่มผู้รับผิดชอบโครงการ กิจกรรม ได้แก่

(1) การแบ่งกลุ่มรับผิดชอบ (C1)

(2) การกำหนดรายละเอียดการดำเนินงาน (C2) ตั้งแต่ใครเป็นผู้ดำเนินการ เริ่มเมื่อไร และเสร็จสิ้นเมื่อไร ใช้งบประมาณจากแหล่งใด จำนวนเท่าไร จะติดตามงานอย่างไร และวัดความสำเร็จของโครงการอย่างไร ใครเป็นผู้ประเมิน

การศึกษาชุมชน เป็นกระบวนการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ในมิติหรือในด้านต่างๆ ที่ผู้ศึกษาสนใจศึกษา เพื่อทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนและนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปใช้ตามวัตถุประสงค์ต่างๆ ต่อไปนี้ ซึ่งกระบวนการศึกษาชุมชนดังกล่าวมีขั้นตอนและวิธีการที่หลากหลาย ในเอกสารฉบับนี้ได้นำเสนอวิธีการศึกษาชุมชนเป็นบางวิธีเช่น การสังเกต การสัมภาษณ์ การใช้แบบสอบถาม การสนทนากลุ่ม การใช้ข้อมูลเอกสารและการใช้

กระบวนการ AIC เป็นต้น โดยคาดหวังว่าผู้ที่สนใจที่จะทำการศึกษาชุมชนต้องศึกษาและทำความเข้าใจในขั้นตอนและวิธีการดังกล่าวให้เข้าใจอย่างชัดเจน จนสามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างแท้จริง โดยพิจารณาถึงข้อดีข้อจำกัดและความเหมาะสมสอดคล้องต่อการนำไปได้อย่างจริงจังต่อไป

บทที่ 3

การวิเคราะห์ข้อมูลของชุมชน

โดยปกติ ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชุมชน ส่วนใหญ่จะแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ข้อมูลเชิงปริมาณ กับข้อมูลเชิงคุณลักษณะ หรือเชิงคุณภาพ ข้อมูลเชิงปริมาณส่วนใหญ่ เรามักจะเข้าใจวิธีการวิเคราะห์กันในเรื่อง ต้นพอลสมควร เช่น มีประชากรจำนวนเท่าไร จำแนกเป็นเท่าไร มีค่าเฉลี่ยของรายได้เท่าไร ผลผลิตโดยรวมเป็นอย่างไร เป็นต้น แต่ในเอกสารชุดนี้จะเน้นหนักไปในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ เพื่อให้ผู้ศึกษาชุมชนได้นำไปใช้เป็นคู่มือในการดำ เนินการสร้างเครื่องมือทำการวิจัยได้อย่างถูกต้อง

1. เจ็อนไขหรือหลักในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ เป็นการให้เหตุผลโดยอาศัยข้อมูลที่เป็นประจักษ์พยานมาสนับสนุนความเชื่อหรือข้อสันนิษฐานของผู้วิจัย การให้เหตุผลในทางการวิจัยเชิงคุณภาพ อาศัยข้อมูลที่ได้มาเป็นหลักฐานในการตีความจริงทางสังคม การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นกระบวนการคิดและจัดการอย่างเป็นระบบตั้งแต่แรกเริ่มเข้าสู่สนาม การถามคำถาม การเอาข้อมูลมาปะติดปะต่อเข้าด้วยกัน จัดกระทำจนเป็นแนวทางและได้ข้อสรุปอย่างชัดเจน ซึ่งสอดคล้องกับที่ สุกวงค์ จันทวานิช (2545 : 11-12) ได้อธิบายถึงเงื่อนไขของการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพไว้ดังนี้

1. การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ เริ่มกระทำพร้อมกับการเก็บรวบรวมข้อมูล และยังทำต่อไปหลังการรวบรวมข้อมูลสิ้นสุดลง

2. การวิเคราะห์ข้อมูลต้องมีข้อมูลจากมุมมองของคนใน (Insider's view)

3. การวิเคราะห์เชิงคุณภาพต้องอาศัย สมมติฐานชั่วคราว (Working hypothesis) จำนวนมาก ที่ผู้วิจัยคิดขึ้นเองตลอดเวลา

4. ผู้วิจัยต้องเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูลด้วยตนเอง

ซึ่งแต่ละขั้นตอนมีรายละเอียดดังนี้

1. การวิเคราะห์ข้อมูลพร้อมกับการเก็บข้อมูล

กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ เป็นกระบวนการแสวงหาความรู้แบบอุปนัย (Induction) เน้นการออกไปสัมผัสกับปรากฏการณ์ ที่เป็นรูปธรรมจริงแล้วพยายามสร้างข้อมูลเชิงนามธรรมขึ้นในลักษณะของสมมติฐาน และพยายามตรวจสอบสมมติฐานนั้นเป็นขั้นๆ ไป จนมั่นใจว่าข้อค้นพบที่ลงเป็นข้อมูลสรุปมีความถูกต้องเที่ยงตรง ด้วยเหตุผลดังกล่าว นักวิจัยเชิงคุณภาพจึงไม่เริ่มต้นการวิจัยด้วยการตั้งกรอบแนวคิดทฤษฎี อันใดอันหนึ่ง และไม่ตีสมมติฐานที่เคร่งครัดไว้เพื่อตรวจสอบสมมติฐาน นักวิจัยเชิงคุณภาพจะศึกษาแนวคิดทฤษฎีหลายๆ แนวคิดที่จะใช้ศึกษาปรากฏการณ์ได้ ทั้งนี้เพื่อจะทำให้เกิดความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ศึกษาได้เป็นองค์รวมและหลายแง่หลายมุม (Multi- dimension)

2. ข้อมูลจากมุมมองของคนใน

นักวิจัยเชิงคุณภาพจะไม่ใช้ทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง หรือหลายๆ ทฤษฎีมาเป็นตัวกำหนดแนวทางการพิจารณาปรากฏการณ์ ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าการใช้แนวคิดทฤษฎีที่ได้ศึกษานั้นจะตรงกับทัศนคติการมองปรากฏการณ์ของคนในหรือไม่ นักวิจัยจึงจำเป็นต้องทำให้ตัวเองมีลักษณะปลอดทฤษฎีระดับหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อให้ นักวิจัยปราศจากอคติในการมอง ปรากฏการณ์ โดยอคติที่ว่านี่คือ ทฤษฎีที่ผู้วิจัยคิดได้ไว้ในหลักนั้นเอง ดังนั้นผู้วิจัยต้องตระหนักเสมอว่า การมีมุมมองจากคนในเป็นการคลี่คลายปรากฏการณ์ที่ศึกษาจากผู้ภายใน ปรากฏการณ์

นั่นเอง เป็นการให้คุณค่าและความหมาย กับสิ่งที่คนในเชื้อและประพฤติปฏิบัติเช่นนั้น นักวิจัยต้องพยายามทำความเข้าใจ กับคุณค่าหรือความหมายนั้นๆ เอง อย่างไรก็ตาม การปลดอดทฤษฎี มิได้หมายความว่าไม่ต้องรู้ทฤษฎีนั้นๆ เลย เพียงแต่ว่าต้องรู้หลายๆ ทฤษฎี และเข้าใจหลักการให้ความหมายของมุมมองของทฤษฎีนั้นๆ เป็นอย่างดี เพราะทฤษฎีเหล่านี้จะช่วยให้ นักวิจัยสามารถวิเคราะห์ข้อมูลได้อย่างถูกต้อง แต่ต้องไม่เป็นการด่วนสรุปโดยใช้กรอบแนวทฤษฎีเป็นหลัก

3. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพต้องอาศัยสมมติฐานชั่วคราวจำนวนมาก

สมมติฐานชั่วคราว (Working hypothesis) เป็นข้อสงสัยที่นักวิจัยยังไม่ปักใจสรุปว่าเป็นอย่างไร ข้อสงสัยที่อาจเกิดขึ้นจากการศึกษาแนวคิดทฤษฎีที่หลากหลาย และเกิดจากข้อสงสัยของผู้วิจัยเองที่ได้ปะทะสังสรรค์กับปรากฏการณ์ที่ศึกษา เมื่อนักวิจัยได้ลงไปศึกษาปรากฏการณ์ในสนามแล้ว สมมติฐานชั่วคราวดังกล่าวเหล่านี้จำเป็นต้องถูกตรวจสอบหรือรับรองด้วยปรากฏการณ์ที่เป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นจริง สมมติฐานใดที่ได้รับการรับรองจากการเก็บรวบรวมข้อมูลถึงขั้นข้อมูลอิ่มตัว (Saturation) ก็จะเป็นข้อสรุปของปรากฏการณ์นั้นๆ ได้ แต่หากสมมติฐานใด ไม่ถูกรับรองผู้วิจัยก็จะปรับเปลี่ยนสมมติฐานให้โดยอาศัยความไวเชิงทฤษฎี (Sensitivity Theoretical) ซึ่งเกิดจากการศึกษาแนวคิดทฤษฎี อย่างเป็นหลากหลาย อาจสรุปได้ว่า สมมติฐานชั่วคราวเปรียบเสมือนข้อสงสัยที่นักวิจัยคิดค้นนำที่จริงต่อไปเรื่อยๆ ผู้วิจัยจะเกิดความคิดวิเคราะห์วิจารณ์ถ้อยคำมากมาย ขึ้นในสมองของตนเอง เพื่อหาข้อสรุปที่ชัดเจน จากการได้สัมผัสกับปรากฏการณ์จริงในสนามการวิจัยด้วย

4. ผู้วิจัยต้องเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูลด้วยตนเอง

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ นักวิจัยต้องเริ่มต้นตั้งแต่การเริ่มเข้าสู่สนามจนกระทั่งการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล และการยอมรับหรือปฏิเสธสมมติฐานที่ได้กำหนดขึ้นไว้ก่อน

ชั่วคราว และรวมไปถึงการสร้างสมมติฐานขึ้นมาใหม่ ด้วยกระบวนการดังกล่าว นักวิจัยจึงต้องทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยตนเอง หากทำงานเป็นหมู่คณะก็ต้องมีการดำเนินการ แลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดเห็นกันในหมู่คณะผู้วิจัยอย่างใกล้ชิดทุกขั้นตอน นอกจากการวิเคราะห์ข้อมูลในระหว่างการเก็บข้อมูล ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นแล้ว นักวิจัยเชิงคุณภาพยังต้องมีการวิเคราะห์ข้อมูลหลังการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วย เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลหลัก หรือเป็นกระบวนการนำข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้มาพิจารณาด้วยเทคนิควิธีการต่างๆ ต่อไป

2. ขั้นตอนในการวิเคราะห์ข้อมูล

ลูแกนส์ จันทพานิช (2545 : 17) ได้เสนอขั้นตอนในการวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพไว้ 5 ขั้นตอน คือ

1. การใช้แนวคิดทฤษฎีและสร้างกรอบแนวคิดสำหรับการวิเคราะห์
2. การตรวจสอบข้อมูล
3. การจดบันทึก และการทำดัชนีข้อมูล
4. การทำสรุปชั่วคราว และการกำจัดข้อมูล
5. การสร้างข้อสรุปและการพิสูจน์ข้อสรุป

ไมเลส และฮูเบอร์แมน (Miles and Huberman, 1978 : 21-22 อ้างอิงจาก นิศา ชูโต 2540 : 144) ได้อธิบายกิจกรรมการวิเคราะห์ข้อมูลว่า ประกอบด้วยกิจกรรม 3 กิจกรรมคือ กิจกรรมการลดทอนของปริมาณข้อมูล (Data reduction) การเลือกข้อมูล เพื่อแสดงหลักฐาน (Data display) และการสร้างข้อสรุปและทดสอบยืนยันผลสรุป (Conclusion and Verification) รายละเอียดของการวิเคราะห์ข้อมูลในแต่ละขั้นตอนสรุปได้ดังนี้

ดูภาคฯ จันทวานิช (2545 : 17-51) ได้อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพไว้ สรุปดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การใช้แนวคิดทฤษฎี และการสร้างกรอบแนวคิดสำหรับการวิเคราะห์ การวิจัยเชิงคุณภาพใช้แนวคิดทฤษฎีในการดำเนินการวิจัย 3 ขั้นตอน คือ

1.1 ก่อนการเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการสร้างกรอบแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับปัญหาการวิจัย เพื่อให้แก่นักวิจัยมีกระบวนการต่างๆ และมีระบบในการศึกษาปรากฏการณ์และทำให้มีมุมมองต่อปัญหาการวิจัยที่กว้างขวาง สามารถสร้างสมมติฐานชั่วคราว (Working Hypothesis) ได้อย่างลึกซึ้ง ตรงเป้าหมาย นักวิจัยสามารถปรับแนวคิดหรือสมมติฐานชั่วคราวได้อย่างกว้างขวาง

1.2 ระหว่างการเก็บรวบรวมข้อมูล เมื่อนักวิจัยได้เข้าไปศึกษาในสนามหรือไปศึกษาปรากฏการณ์แบบคนใน ผู้วิจัยจะนำแนวคิดทฤษฎีที่ศึกษามาเป็นเครื่องมือในการสร้างสมมติฐานชั่วคราวสำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูลอย่างต่อเนื่อง เมื่อนักวิจัยได้ศึกษาปรากฏการณ์นั้นๆ มาพอสมควร และมีข้อมูลรูปชั่วคราวแล้ว ก็จะนำข้อมูลดังกล่าวไปตรวจสอบกับแนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษากระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นตอนนี้ เป็นกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลในสนาม

1.3 การวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อสร้างบทสรุป การดำเนินการในขั้นตอนนี้เป็นกระบวนการที่ผู้วิจัยนำข้อมูลชั่วคราวของตนเอง มาพิจารณาความสอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎี แล้วนำมาสร้างเป็นบทสรุป หากตรวจสอบแล้วพบว่าข้อมูลของตนเอง ไม่สอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎี ผู้วิจัยต้องตรวจสอบ บทสรุปของตนเองว่าเชื่อถือได้ว่าเป็นข้อค้นพบหรือบทสรุปของการวิจัยของตนเองจริงๆ เป็นการสร้างแนวคิดทฤษฎีขึ้นมาใหม่เพื่อใช้อธิบายปรากฏการณ์นั้นๆ

ขั้นตอนที่ 2 การตรวจสอบข้อมูลเป็นการพิจารณาว่าข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้นั้นมีความน่าเชื่อถือมากน้อยเพียงไร มีความถูกต้องหรือไม่ และอยู่ในระดับเพียงพอที่จะนำมาวิเคราะห์และตอบปัญหาการวิจัยได้อย่างไร ดังนั้นก่อนเริ่มวิเคราะห์ข้อมูล นักวิจัยจำเป็นต้องตรวจสอบข้อมูลก่อน โดยมีลักษณะของการตรวจสอบใน 3 ประเด็น ดังนี้

2.1 การตรวจสอบเพื่อหาความเชื่อถือได้ของข้อมูล

ข้อมูลเชิงคุณภาพที่นักวิจัยเก็บรวบรวมมาจากสนามการวิจัยมักถูกตั้งข้อสงสัยในเรื่องความเชื่อถือได้เสมอ ดังนั้นวิธีการที่จะแก้ข้อสงสัย ได้แก่

2.1.1 การนำเสนอข้อมูลเบื้องต้นอย่างละเอียด ด้วยวิธีการอธิบายเชิงพรรณนาเรียกว่า ชาติพันธุ์วรรณา (Ethnography) นั่นคือ การแสดงภาพของชุมชน เช่น บุคคลที่อยู่ในปรากฏการณ์ที่ผู้วิจัยศึกษาอย่างละเอียด ชัดเจนทุกแง่มุม แล้วนำมาเชื่อมโยงกับปัญหาที่ศึกษาวิจัย ข้อมูลเหล่านี้จะเป็นข้อมูลสำคัญ ที่จะทำให้ผู้ตั้งข้อสงสัยดังกล่าวข้างต้นสามารถตรวจสอบความน่าเชื่อถือได้

2.1.2 สร้างความเข้าใจกับผู้อ่านข้อมูลเบื้องต้นว่า ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยเชิงคุณภาพ เป็นข้อมูลที่เจาะลึก และเป็นมุมมองจากคนใน ดังนั้นภาษาในการวิจัยจึงเป็นภาษาที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของบุคคลในปรากฏการณ์ของการศึกษาวิจัย ดังนั้น ภาษาที่ใช้เน้นใกล้เคียงกับความหมายและเหตุการณ์ในวนิยาย แต่เป็นข้อมูลที่เชื่อถือได้ และใกล้เคียงกับปรากฏการณ์จริงมากที่สุด

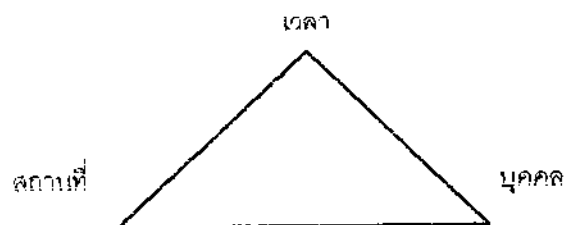
2.1.3 ในกรณีที่นักวิจัยเป็นนักศึกษาที่ทำวิทยานิพนธ์ หรือนักวิจัยมือใหม่ควรให้อาจารย์ที่ปรึกษา หรือที่ปรึกษางานวิจัย ได้มีโอกาส เช่น สัมผัสกับปรากฏการณ์จริง เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับข้อมูลเบื้องต้น และยอมรับความเชื่อถือได้ของข้อมูล

2.1.4 การให้บุคคลอื่นที่อยู่ไม่ปรากฏการณ์ที่ศึกษาวิจัย ยืนยันความถูกต้องของข้อมูล โดยการอ่านและให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม การตรวจสอบความน่าเชื่อถือแบบนี้ทำได้ทั้งข้อมูลที่เป็นพื้นฐานเบื้องต้น และข้อมูลที่ได้ผ่านการวิเคราะห์และตีความแล้ว

2.1.5 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) กระบวนการตรวจสอบข้อมูลแบบข้อมูลแบบสามเส้านี้ เป็นวิธีการแสวงหาความเชื่อถือได้ของข้อมูลจากแหล่งที่แตกต่างกัน หรือของการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า คือ การไม่ปักใจ เชื่อว่า ข้อมูลจากแหล่งใดแหล่งหนึ่งที่ได้มาตั้งแต่แรก เป็นแหล่งเชื่อถือได้ นักวิจัยต้องแสวงหาความเป็นไปได้ว่ายังมีแหล่งอื่นได้อีกบ้าง ซึ่งจริงๆ แล้วมีแหล่งข้อมูลที่ต้องเก็บอีกมากมาย หลายแห่ง และเมื่อประมวลข้อมูลเข้าด้วยกันแล้ว ได้ข้อมูลที่สอดคล้องหรือเหมือนกับแบบแรก หรือไม่ และที่ต่างไปมีสภาพเป็นอย่างไร ซึ่งนักวิจัยจึงต้องดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลต่อไปเพื่อให้ได้ข้อมูลรูปที่ชัดเจน

การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้านี้ มีวิธีการสำคัญ 3 ประการ

1. การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล เป็นการตรวจแหล่งข้อมูลในด้าน เวลา สถานที่ และบุคคล ซึ่งหมายความว่า ถ้าแหล่งข้อมูลต่างสถานที่ แล้วปรากฏการณ์จะยังเหมือนเดิม หรือหาก บุคคลที่ให้ข้อมูลเปลี่ยนไป ผลการวิจัยก็จะได้ข้อมูลเหมือนเดิมหรือไม่ ดังรูป



2. การตรวจสอบสามเส้าด้านผู้วิจัย คือ การให้ผู้วิจัยคนอื่นๆ (investigators Triangulation) ได้เก็บข้อมูล แล้วพิจารณาตรวจสอบดูว่าข้อมูลแตกต่างกันหรือไม่อะไร ดังรูป



3. การตรวจสอบด้วยวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ การใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกันในเรื่องเดียวกัน แล้วนำข้อมูลที่ได้มาจากวิธีการแตกต่างกัน เช่น การสังเกต การสัมภาษณ์ การใช้เอกสาร เป็นต้น นำมาพิจารณาว่า ข้อมูลแตกต่างกันอย่างไร เพื่อนำไปสู่การสร้างข้อมูลรูปต่อไป ดังรูป



2.2 การตรวจสอบเพื่อตรวจสอบ

การวิจัยจะพบว่ามีข้อมูล 2 ประเภท คือ ข้อมูลที่เป็นความคิดเห็น หรือ ทักษะของผู้ให้ข้อมูล และข้อมูลที่เป็นการให้รายละเอียดหรือเหตุการณ์ การตรวจสอบข้อมูลทั้งสองลักษณะ มีหลักในการตรวจสอบที่แตกต่างกัน คือ ข้อมูลที่เป็นความคิดเห็นหรือทักษะของผู้ให้ข้อมูล นักวิจัยต้องทำความเข้าใจความรู้ของผู้ให้ข้อมูล และสืบค้นให้พบถึงเงื่อนไขที่นำไปหาข้อมูลอื่นอื่นๆ อีก และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การพยายามศึกษาถึงบริบทที่

เปลี่ยนแปลงไปมีผลต่อการให้ข้อมูลของผู้ให้ข้อมูลหรือไม่อย่างไร สำหรับข้อมูลที่เป็นรายละเอียดหรือเหตุการณ์ นักวิจัยต้องตรวจสอบให้พบว่าผู้ให้ข้อมูลรับรู้เหตุการณ์นั้นอย่างไร บุคลิกภาพเป็นอย่างไร เรื่องที่เขาให้ข้อมูลสอดคล้องหรือแตกต่างไปจากเหตุการณ์ที่ได้จริงหรือไม่ อย่างไร

ขั้นตอนที่ 3 การจดบันทึกเหตุการณ์และการทำดัชนีข้อมูล (Notetaking and Indexing)

การจดบันทึกข้อมูล ตามปกติการจดบันทึกข้อมูลสองชนิดคือ การบันทึกย่อและบันทึกถกสัมมนา การบันทึกย่อ คือที่ผู้วิจัยจดบันทึกข้อมูลย่อในสนามการวิจัย นักวิจัยจะต้องนำเอาบันทึกย่อดังกล่าวมาเรียบเรียงใหม่ ให้เป็นบันทึกที่สมบูรณ์ ซึ่งนักวิจัยควรดำเนินการหลังจากจดบันทึกในสถานการณ์วิจัยแล้ว การบันทึกข้อมูลนี้ควรมีการจดบันทึกให้ชัดเจน สิ่งที่เป็นข้อมูลกับสิ่งที่เป็นความคิดเห็นของผู้วิจัย

การทำดัชนีข้อมูล บางครั้งเราเรียกว่าการทำรหัส (Coding) เป็นวิธีการที่มีข้อมูลได้จัดทำเป็นหมวดหมู่โดยใช้คำบางคำมาใช้ในการจัดหมวดหมู่ ความจำเป็นที่ต้องทำดัชนีเพราะเมื่อผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลมากขึ้น เมื่อต้องการใช้ข้อมูลผู้วิจัยจะได้นำมาใช้ได้อย่างสะดวก ซึ่งดัชนีข้อมูลแบ่งออกเป็น 3 ชนิด คือ

1 ดัชนีการบรรยาย (Descriptive Indicator) ได้แก่ คำหรือข้อความที่สร้างขึ้นเพื่อใช้จัดหมวดหมู่ข้อมูลที่เป็นการบรรยาย ข้อความ

2 ดัชนีเชิงตีความ (Interpretive Indicator) ได้แก่ คำหลัก ข้อความที่มีลักษณะซ้ำๆ กันไปกว่าดัชนีเชิงบรรยาย มักมีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้น

3 ดัชนีเชิงอธิบาย (Explanatory Indicator) ได้แก่ คำหรือข้อความที่แสดงแบบแผนเหตุการณ์ แสดงความเชื่อมโยง หรือความสัมพันธ์ตลอดจนคำอธิบายเหตุการณ์

วิธีการดัชนีมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นที่ 1 นักวิจัยทำดัชนีได้ตั้งแต่ก่อนเริ่มเก็บข้อมูลโดยเขียนอธิบายคำหรือข้อความไว้ก่อน ซึ่งคำเหล่านี้มักได้มาจาก กรอบแนวคิดทฤษฎีต่างๆ ที่เกี่ยวกับปัญหาการวิจัยนั้นๆ

ขั้นที่ 2 การปรับรายการดัชนี หลังจากที่ได้เก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว นักวิจัยต้องนำเอาทัศนะของคนใน ซึ่งเป็นคำหรือภาษาที่คนในใช้ (Folk terms) มาปรับปรุงการเรียกคำต่างๆ ที่คนในใช้เรียกไว้ เพื่อให้สอดคล้องกับปรากฏการณ์จริงในสนาม

ขั้นที่ 3 การปรับรายการดัชนี โดยมีการตัดดัชนีเก่าที่ไม่พบในการวิจัยออกไปจากรายการ และเพิ่มเติมดัชนีใหม่เข้าไป โดยคำนึงถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันของดัชนีแต่ละตัว

ขั้นที่ 4 การตัดสินใจใช้และให้ความหมายของดัชนีแต่ละตัว เป็นขั้นตอนที่นักวิจัยต้องทำการอธิบายคำจำกัดความของดัชนีแต่ละตัว

ขั้นที่ 5 ทำดัชนีในบันทึกภาคสนาม โดยการอ่านบันทึก แล้วเขียนดัชนีที่ตรงกับข้อความนั้นๆ ไว้ข้างหน้า หรือข้างหลังข้อความในบันทึก การทำบันทึกภาคสนามผู้วิจัย ผู้วิจัยต้องมีการปรับดัชนีอยู่เรื่อยๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ไม่ควรทำดัชนีเป็นตัวเลขแต่ควรทำเป็นคำอักษรคำหรือประโยค เพราะดัชนีที่เป็นตัวเลขจะทำให้เกิดความยุ่งยากในการจัดหมวดหมู่ภายหลัง

ขั้นตอนที่ 4 การทำข้อมูลรูปชั่วคราวและการกำจัดข้อมูล (Memoring and data reduction)

เป็นขั้นตอนที่ดำเนินการหลังจากทำดัชนีข้อมูลแล้ว ขั้นตอนนี้เป็นการทำข้อมูลรูปชั่วคราว โดยการนำความคิดที่นักวิจัยประมวลได้จากการทำดัชนีข้อมูลและเชื่อมโยงดัชนีนั้นเข้าด้วยกัน แล้วลงมือเขียนเป็นประโยคหรือข้อความเชิงแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวกับลักษณะของดัชนี หรือข้อมูลที่ศึกษาและความเชื่อมโยงของดัชนีเหล่านี้สรุปได้ว่า การทำข้อมูลรูปชั่วคราวโดยเริ่มจาก

1. การจัดหมวดหมู่ดัชนีของข้อมูลเหล่านั้นเป็นกลุ่ม

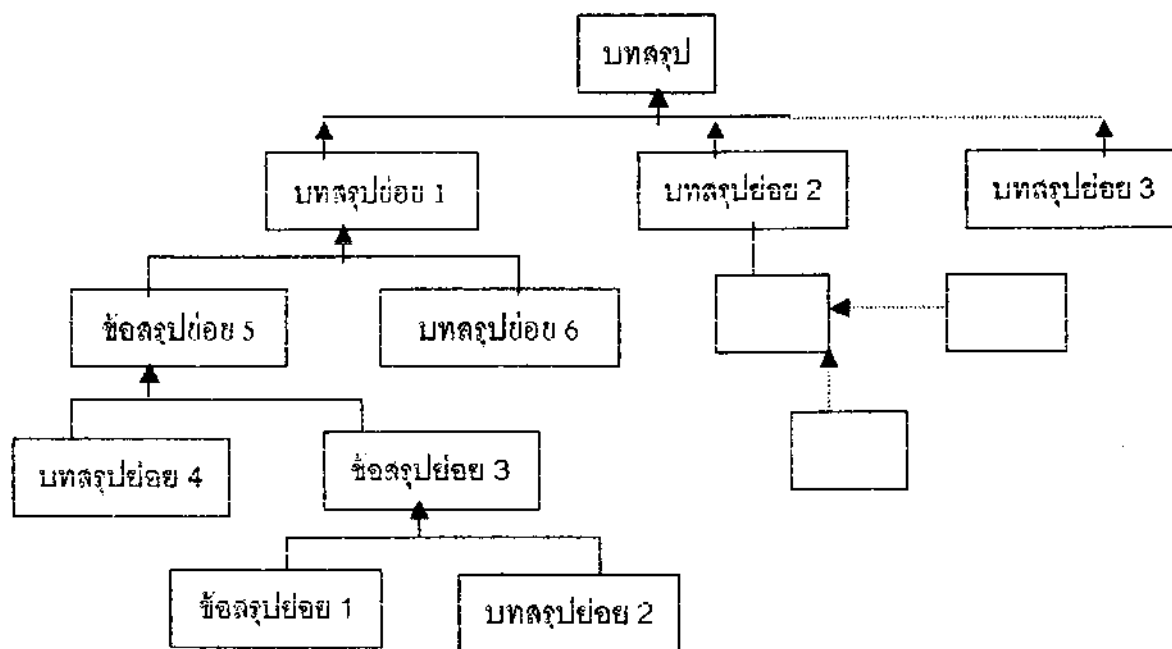
2. เชื่อมโยงข้อมูลในดัชนีข้อมูลเดียวกัน
3. เชื่อมโยงข้อมูลจากดัชนีข้อมูลหลายๆ ดัชนี จัดให้เป็นประโยคที่มีใจความสมบูรณ์

4. วิเคราะห์ข้อมูลที่เป็นข้อมูลกลุ่มเดียวเข้าด้วยกัน และพิจารณาว่าเป็นข้อมูลที่ต้องการเก็บเพิ่มเติมอีกหรือไม่ ซึ่งเรียกว่า ข้อมูลยังไม่อึดตัว ส่วนข้อมูลใดที่ไม่ต้องการก็กำจัดออก ซึ่งขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนของการลดทอนข้อมูล

5. สร้างข้อสรุปชั่วคราวขึ้น

ขั้นตอนที่ 5 การสร้างบทสรุป การพิสูจน์บทสรุป (Drawing and verifying Conclusion)

ขั้นตอนนี้เป็นการทำงานสรุปและยืนยันข้อสรุปชั่วคราวว่าเป็นข้อมูลที่สะท้อนถึงปรากฏการณ์จริงในสนามการวิจัย นักวิจัยจะดำเนินการเอาข้อสรุปเหล่านี้มาเชื่อมโยงกันให้เป็นบทสรุปของการวิจัยดังรูปต่อไปนี้



เมื่อได้คำตอบปัญหาการวิจัยแล้ว ผู้วิจัยจะตรวจบทสรุปโดยการเชื่อมโยงข้อสรุปเชิงนามธรรม ไปสู่รูปธรรม โดยมีเทคนิคดังต่อไปนี้

1. ตรวจสอบความเป็นตัวแทนของข้อมูล (Representativeness) นักวิจัยต้องตรวจสอบว่า ข้อสรุปของคนนั้นสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่มีความเป็นตัวแทนหรือยัง นักวิจัยได้รับข้อมูลจากบางแหล่งมากเป็นพิเศษจนไม่พอเหมาะพอดีกับแหล่งอื่นๆ หรือไม่ บางครั้งจะมีบางคนที่ต้องการหรือยินดีให้ข้อมูลแก่นักวิจัยแต่บางคนไม่ต้องการ

2. ตรวจสอบผลข้างเคียงที่อาจเกิดจากตัวนักวิจัย นักวิจัยต้องตรวจสอบว่า การที่คนเข้าไปถูกกลืนอยู่กับข้อมูลได้ทำให้เกิดผลข้างเคียงอะไรต่อข้อมูลในสนามหรือไม่ มีใครมีพฤติกรรมที่ผิดไปจากปกติธรรมดาหรือไม่ เพราะสิ่งเหล่านี้จะทำให้ข้อมูลมีลักษณะงอนแง่น เนื่องจากสรุปมาจากข้อมูล “ปลอม” วิธีป้องกันคือการอยู่ในสนามให้ยาวนานเพียงพอ ใช้วิธีการเก็บข้อมูลอย่างแนบเนียนที่ไม่ทำให้ผู้คนตื่นตัว (unobtrusive) รวมทั้งอย่าให้ความสำคัญกับตนเองเกินด้วยในขณะเดียวกันนักวิจัยก็ต้องระมัดระวังมิให้ผลข้างเคียงจากสนามเกิดขึ้นกับผู้วิจัย เช่น ไม่ถูกผู้ให้ข้อมูลคนไหนกรอกรบงา หรือถูกป้อนข้อมูลเท็จ

3. ตรวจสอบข้อมูลแบบสามแก้ว รายละเอียดกล่าวไว้ข้างต้นแล้ว

4. ประเมินผลคุณภาพของข้อมูลที่ ได้ นักวิจัยต้องประเมินว่าข้อมูลที่คนนำมาใช้สร้างบทสรุปเป็นข้อมูลที่ มีน้ำหนัก เชื่อถือได้ และต้องสามารถพิสูจน์ให้ผู้อื่นยอมรับคุณภาพของข้อมูลของคนด้วย เกณฑ์การประเมินคุณภาพข้อมูลมีคร่าวๆ ดังนี้

ข้อมูลดี

- (1) ได้ข้อมูลมาในระยะหลังของการเก็บข้อมูลหลังจากคุ้นเคยกับผู้ให้ข้อมูลแล้ว
- (2) เป็นข้อมูลที่ได้เกินหรือ ได้ฟังด้วยตนเอง
- (3) เป็นข้อมูลของพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ที่สังเกตได้
- (4) นักวิจัยได้รับความไว้วางใจ
- (5) ผู้ให้ข้อมูลมีความยินดีเต็มใจ
- (6) ผู้ให้ข้อมูลอยู่กับผู้วิจัยตามลำพังให้ข้อมูล

ข้อมูลย่อน

- (1) ได้ข้อมูลมาตั้งแต่ระยะแรกของการเก็บข้อมูลในช่วงที่สำสนาม
- (2) เป็นข้อมูลที่มีผู้เล่าอีกทอดหนึ่ง
- (3) เป็นข้อมูลจากรายงาน
- (4) ผู้ให้ข้อมูลถูกจู่โจมจากผู้วิจัย
- (5) นักวิจัยถูกทวาดระแวง
- (6) ผู้ให้ข้อมูลอยู่ต่อหน้าคนอื่นขณะให้ข้อมูล

5. พยายามเปรียบเทียบความแตกต่างของข้อมูล เพื่อให้บทสรุปหนักแน่น นักวิจัยควรนำเนื้อหาในข้อมูล เช่น บุคคล, กิจกรรม, เหตุการณ์มาเปรียบเทียบกัน ในการเปรียบเทียบ นักวิจัยต้องมีสติอยู่ในใจว่าจะเทียบเพื่อหาคำตอบอะไร ไม่ใช่เทียบไปเรื่อย ๆ

6. ลองทำวิจัยซ้ำอีกแห่งหนึ่ง (Replication) เพื่อให้แน่ใจข้อสรุป นักวิจัยอาจลองเก็บข้อมูลในสนามอีกแห่งหนึ่ง และใช้กรอบแนวคิดเดิมและวิธีการเดิมมาวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อพิสูจน์ว่าข้อสรุปของสนามแห่งใหม่กับแห่งเดิม เหมือนหรือต่างกันอย่างไร ข้อสรุปใดบ้างที่ถูกยืนยันจากข้อค้นพบในสนามใหม่

7. หากอธิบายอื่นที่มีน้ำหนักสูงอีก นักวิจัยอาจลองตั้งสมมติฐานเองว่าบทสรุปของคนยังไม่เป็นที่น่าพอใจ มีคำอธิบายแบบอื่น ที่จะใช้อธิบายปรากฏการณ์ได้มีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากกว่าหรือพอๆ กัน จากนั้นนักวิจัยก็ต้องพยายามยืนยันและ ป้องกันว่าข้อสรุปของตนสามารถลบล้างข้อสรุปเหล่านี้ได้หรือไม่ ถ้าลบล้างได้ก็จะได้เพิ่มเติมความมั่นใจในข้อสรุปนั้น ถ้าลบล้างไม่ได้ก็แปลว่าต้องทบทวนบทสรุปใหม่

สรุป จันตคน ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ นำตั้งแต่การ ใช้แนวคิดและสร้างกรอบแนวคิดในการวิเคราะห์ หักมุม การตรวจสอบข้อมูล การจดบันทึกข้อมูล การทำดัชนีข้อมูล การทำข้อสรุปชั่วคราวและการกำจัดข้อมูล ตลอดจนการสร้างบทสรุปและการ พิสูจน์ บทสรุป คือขั้นตอนที่นักวิจัยต้องกระทำ ในการวิเคราะห์ข้อมูล อันที่จริงแล้ว การตรวจสอบข้อมูลก็คิด การทำดัชนีและการสร้างข้อสรุปชั่วคราวก็คิด ส่วนแต่เป็นวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งสิ้น

3. เทคนิคในวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้อธิบายมานั้น เป็นกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลในการรวบรวมทั้งหมด แต่การวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐาน ซึ่งเป็นเทคนิคเฉพาะเจาะจงในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ซึ่งประกอบด้วย 3 เทคนิค (สุภางค์ จันทวานิช : 69-121)

1. การจำแนกประเภทข้อมูล (Typological analysis)
2. การเปรียบเทียบข้อมูล (Comparison)
3. การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย (Analytic induction)

รายละเอียดของแต่ละวิธีการมีดังต่อไปนี้

1. **การจำแนกข้อมูล** หมายถึง การจัดข้อมูลเป็นหมวดหมู่หรือประเภท โดยใช้หลักเกณฑ์บางอย่างตามคุณลักษณะที่ข้อมูลนั้นมีอยู่ร่วมกันเป็นตัวจำแนก โดยมีหลักการสำคัญ 2 ประการ คือ การพิจารณาจากวัฒนธรรมที่ใช้ในการจำแนกกับระดับของการรับรู้ของสิ่งเหล่านั้น (สิ่งที่ศึกษา) โดยมนุษย์ ในการจำแนก ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ

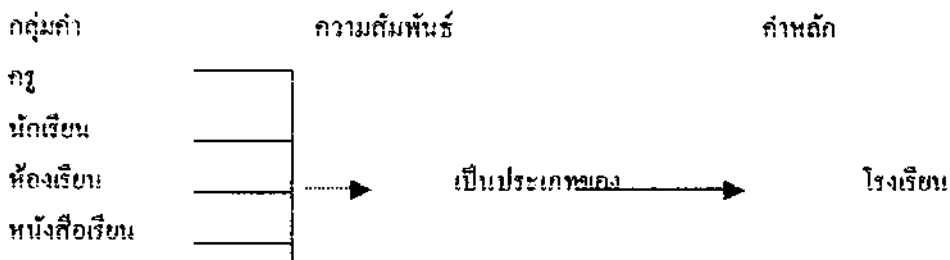
(1) การศึกษาข้อมูลโดยพิจารณาจากวัฒนธรรม มีความหมายต่อผู้วิจัยต้องศึกษาและทำความเข้าใจ กับเกณฑ์หรือหลักการ ที่ใช้จำแนกแยกแยะ ข้อมูลที่เก็บได้ในสนามการวิจัยที่เขาใช้เกณฑ์จะ ใช้ในการจำแนกประเภทของข้อมูลเหล่านั้น ซึ่งเป็นเกณฑ์ที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมของผู้คนเหล่านั้น

(2) การจำแนกข้อมูลตามระดับการรับรู้ลักษณะสิ่งเหล่านั้น โดยมนุษย์ เป็นเรื่องยากพอสมควร ที่ผู้วิจัยจะจำแนกข้อมูลที่ได้มาโดยไม่ยึดยึดความคิดหรือใช้เกณฑ์ของคนเข้าไป ดังนั้นผู้วิจัยจะต้องทำการศึกษาอย่างรอบคอบ และจำแนกแยกแยะข้อมูลเหล่านั้น ตามที่ทัศนระบองการมองปร กฏการณ์แบบคนใน และพัฒนาอย่างรอบคอบ ผู้ศึกษารับรู้สิ่งต่างๆ และให้ความหมายของสิ่งเหล่านั้นอย่างไร

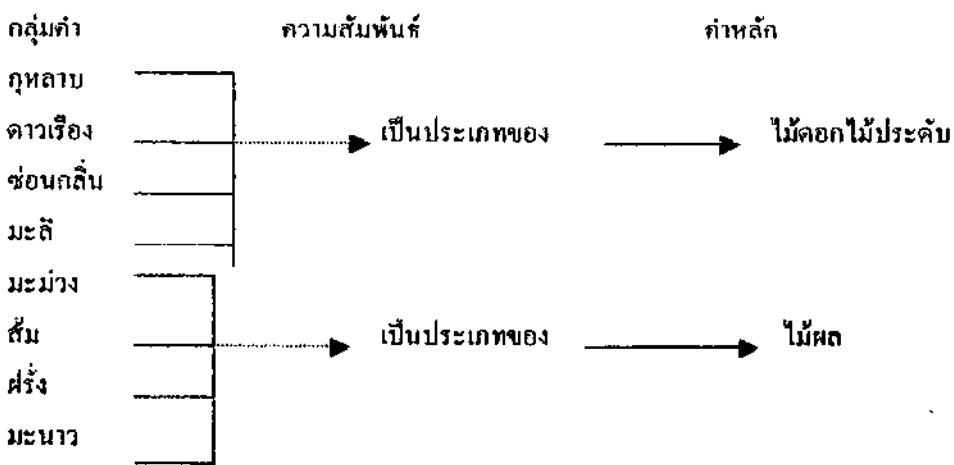
การจำแนกข้อมูลของข้อมูล สามารถจำแนกได้หลายระดับ ตั้งแต่การจำแนกข้อมูลระดับจุลภาค และการจำแนกข้อมูลระดับมหภาค ซึ่งทั้ง 2 ระดับมีความสำคัญดังนี้

1.1 การจำแนกข้อมูลระดับจุลภาค ได้แก่ การจำแนกข้อมูลระดับคำเหมือนหรือประโยค ที่เรียกว่า การวิเคราะห์กลุ่มคำ (Domain Analysis) และการทำสารระบบจำแนกประเภท (Taxonomy)

กลุ่มคำ หมายถึง กลุ่มที่มีความหมายทางวัฒนธรรม รวมอยู่ด้วย ประกอบด้วย การสื่อ ซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมเกี่ยวข้องกับคำอีกชุดหนึ่ง ซึ่งมีความหมายทางวัฒนธรรมร่วมกัน เช่น คำว่า โรงเรียน ครอบคลุม คำอีกชุดหนึ่ง คือ ครู นักเรียน ห้องเรียน หนังสือเรียน เป็นต้น ซึ่งคำเหล่านี้ล้วนเป็นคำที่อยู่ในชุดเดียวกันตามตัวอย่าง

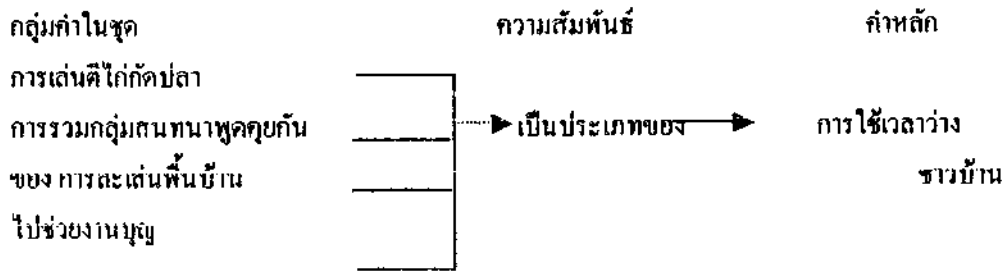


ส่วนสารระบบจำแนกประเภท (Taxonomy) เป็นกฎเกณฑ์ในการจำแนกประเภทของสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็น การเชื่อมโยงสิ่งต่างๆ ให้เป็นหมวดหมู่หรือสารระบบความหมายหรือระบบของผู้จำแนก ดังต่อไปนี้



ประเภทของความสัมพันธ์ในกลุ่มค่า

การแสดงความสัมพันธ์ของค่าในกลุ่มค่ากับค่าหลักมีได้หลายลักษณะ โดยปกติจะได้แก่ค่าเหล่านี้ “เป็นประเภทของ” เป็นวิธีหนึ่ง เป็นส่วนหนึ่งของ เป็นเหตุผลของ เป็นขั้นตอนในการ เป็นต้น ซึ่งค่าเหล่านี้จะใช้เป็นเกณฑ์ในการจำแนกการระบบของค่าอื่นๆ ซึ่งเป็นค่าที่ผู้วิจัยจะจำแนกประเภทของค่าและสารระบบของค่าเหล่านี้จากบทบันทึกภาคสนาม (Field note) หรือข้อมูลที่ได้มาจากการสัมภาษณ์แล้วมาวิเคราะห์ข้อมูลที่มี 5 ขั้นตอน ขั้นตอนการจำแนกข้อมูล อยู่ในขั้นตอนที่ 3 และ 4 คือ การจัดบันทึก และการทำดัชนีข้อมูล การทำข้อสรุปชั่วคราวและการจัดข้อมูล ดังตัวอย่างในการวิเคราะห์



จากข้อมูลที่ได้ดังกล่าว สามารถสร้างเป็นข้อสรุปชั่วคราว ได้ว่า “ชาวบ้านใช้เวลาจากการ ประกอบอาชีพหลัก จากการเกษตรกรรมของตน โดยการเดินดีใกล้คูปลา การจัดกลุ่มสนทนาพูดคุยกัน การเล่นการละเล่นพื้นบ้าน การไปช่วยงานบุญตามประเพณี เป็นต้น

1.2 การจำแนกประเภทข้อมูลระดับมหภาค หมายถึง การจำแนกข้อมูลในระดับเหตุการณ์ (Events) หรือการวิเคราะห์เหตุการณ์ (Event analysis) หรือการจำแนกประเภทหรือชนิด (Typology) ต่อได้ ได้แก่ ชนิดต่างๆ ที่เป็นขั้นตอนของเหตุการณ์ต่อเนื่องกันไป ซึ่งแบ่งออกเป็น

1.2.1 การจำแนกชนิดของเหตุการณ์ โดยใช้ทฤษฎี โดยปกติมักจะใช้แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ โดยพิจารณาว่ามีโครงสร้างหน้าที่ของพฤติกรรมอะไรอยู่บ้าง เช่น ชำแนกตามเหตุการณ์ โดยมากมักแบ่งข้อมูลเป็นขั้นตอน เช่น ใคร ทำอะไร ที่ไหน กับใคร เมื่อไร อย่างไร และทำไมเป็นเช่นนั้น นอกจากนี้ลอฟแลนด์ (Lofland) ได้เสนอกรอบในการจำแนกไว้ 6 อย่าง คือ พฤติกรรม แบบแผนของพฤติกรรม ความหมาย การมีส่วนร่วม ความสัมพันธ์ และฉาก ซึ่งแต่ละสิ่งมีความหมายดังนี้ (สุภาภัก จันทวานิช, 2545 : 83-87)

1. ฉากและ บุคคล (Setae) หมายถึง ลักษณะ ทางกายภาพและ ทางสังคมของเหตุการณ์ที่ผู้วิจัยกำลังเฝ้าดู
2. พฤติกรรม (Act) หมายถึง การกระทำที่เกิดขึ้น ซึ่งผู้วิจัยกำลังสนใจเฝ้าดูอยู่ว่า มีพฤติกรรมอย่างไร ผู้วิจัยต้องตั้งคำถามว่า ใคร ทำอะไร
3. แบบแผนของพฤติกรรม (Activities) เป็นชุดของกิจกรรม (Act) ความสืบเนื่องเกี่ยวกับผู้วิจัยต้องตั้งคำถามว่าทำอย่างไร และ ทำไม
4. ความสัมพันธ์ (Predecessors) เป็นความเกี่ยวเนื่องกันของพฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดในสนามวิจัย ที่ผู้วิจัยจะสังเกตอยู่ ในสิ่งนี้ผู้วิจัยต้องวิเคราะห์ การกระทำนั้น กระทำโดยใคร ทำกับใคร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร การกระทำนั้นเป็นไปตามแบบแผนหรือสถานการณ์ใดหรือไม่ ผู้วิจัยต้องตั้งคำถามใครกับใคร
5. การมีส่วนร่วม (Participation) หมายถึง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในฉากหนึ่งๆ นั้น ผู้กระทำ ได้แก่ใครบ้าง เป็นการมองของจากความสัมพันธ์ของคน ไปยังวงกว้างของเหตุการณ์ ผู้วิจัยต้องตั้งคำถามว่าใครบ้าง
6. ความหมาย (Meaning) หมายถึง การให้ความสำคัญกับคำอธิบายหรือ การรับรู้เหตุการณ์ของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ ผู้วิจัยต้องตั้งคำถามว่า บุคคลที่แสดงพฤติกรรมนั้น เขามองตนเองว่า อย่างไร และทำไมเขาจึงต้องแสดงพฤติกรรมเท่านั้น

1.2.2 การจำแนกเหตุการณ์โดยไม่ใช้ทฤษฎี เป็นการจำแนกข้อมูลที่วิเคราะห์ตามความเหมาะสม โดยผู้วิจัยใช้การสามัญสำนึก และประสบการณ์ของตนเอง ในการจำแนกข้อมูล ซึ่งหลักการสำคัญของวิธีการนี้คือ การเน้นข้อมูลแบบคนในและการพยายามหาวิธีการจำแนกข้อมูลแบบคนในด้วย การจำแนกประเภทของข้อมูล เป็นการกระทำที่ต้องกระทำตั้งแต่เริ่มตั้งต้นของการทำงานภาคสนาม และขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล

2. การเปรียบเทียบข้อมูล (Comparison) เป็นการแสวงหาความเหมือนและความแตกต่างที่มี คุณลักษณะ (qualities) หรือคุณธรรม (attributes) ของข้อมูลตั้งแต่สองชุดขึ้นไปอย่างเป็นระบบ เพื่อสร้างข้อสรุปที่กล่าวถึงลักษณะร่วมและแตกต่างของข้อมูลนั้น ข้อสรุปมีความเป็นนามธรรมมากกว่าเดิม และเริ่มมีความสามารถที่จะนำไปใช้สรุป (generalizes) ได้มากกว่าหนึ่งกรณี

ขั้นที่ 1 การเปรียบเทียบข้อมูลหรือเหตุการณ์ ด้วยการพิจารณาจากดัชนี หรือการจำแนกประเภท ข้อมูลเหตุการณ์เป็นประเภทต่างๆ ทำไว้ เมื่อได้จำแนกประเภทหรือทำดัชนีแล้ว ให้นำชุดข้อมูลหรือเหตุการณ์ที่วิเคราะห์แล้วนี้มาเปรียบเทียบกับชุดข้อมูลก่อนๆ ที่เกิดขึ้นกับคนกลุ่มเดิม หรือกลุ่มวิจัย แล้วเขียนเป็นข้อมูลชั่วคราวไว้ชั้นหนึ่งก่อน

ขั้นที่ 2 ประมวลผลประเภทของข้อมูลเชิงคุณภาพ (proportions) ของประเภทเดียวกันเข้าด้วยกัน เป็นการตั้งสมมติฐานหรือข้อสรุปต่างๆ จากการเปรียบเทียบประเภทของข้อมูลเชิงคุณลักษณะของประเภทซึ่งลักษณะเมื่อเปรียบเทียบ และผู้วิจัยก็จะเริ่มเรียงโยงข้อมูลเหล่านั้น ให้เห็นความสัมพันธ์และเกิดเป็นกระบวนการแนวคิดย่อย

ขั้นตอนที่ 3 ขยายการเปรียบเทียบ แล้วเห็นเหตุการณ์ที่เป็นกฎเกณฑ์สำคัญ ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดที่ได้จากการสรุปในขั้นตอนที่ 2 มาพิจารณาเหตุการณ์นั้นๆ ที่มีอยู่ในปรากฏการณ์สังคม เพื่อจะได้ขยายวงของการเปรียบเทียบออกไป คุณลักษณะที่คล้ายคลึงกันที่แตกต่างกัน ของข้อมูลก็ยังได้ความชัดเจนนั้น เพื่อให้ข้อมูลเพื่อผู้วิจัยก็จะสามารถประกอบเพื่อระบบเป็นข้อสรุปชั่วคราวต่อไป

3. การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย (Analytic induction)

การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย คือ วิธีการสร้างข้อสรุปทั่วไปที่แสดงความเชื่อมโยงระหว่างตัวแปรตั้งแต่สองตัวขึ้นไป โดยใช้กรณีศึกษาหรือแหล่งข้อมูลเฉพาะจำนวนหนึ่งเป็นหลักฐานถึงความจริงทั่วไปขึ้นจากความจริงเฉพาะของข้อมูลชุดดังกล่าว

วิธีการแบบอุปนัย คือ การหาลักษณะร่วมของรูปธรรมจำนวนหนึ่ง เพื่อทำข้อสรุปว่ารูปธรรมเหล่านั้นมีลักษณะอะไร เช่น เมื่อบุคคลคนหนึ่งมองเห็น โด๊ะ เก้าอี้ เคียง ตู้เสื้อผ้า ชั้นหนังสือ บุคคลนั้นก็จะสรุปสิ่งที่จะต้องมองเห็นนั้นต่อเครื่องเรือนเพราะสิ่งของเหล่านั้นเป็นสิ่งของที่มีไว้ในบ้าน เพื่อให้ผู้อยู่อาศัยใช้ทำกิจกรรมต่างๆ ถ้าบุคคลนั้นมองเห็นสุนัขตัวหนึ่ง เขาก็จะ ไม่สรุปว่าสุนัขเป็นเครื่องเรือนเพราะมันไม่มีลักษณะร่วมเช่นเดียวกับสิ่งอื่นๆ ที่เขาเห็น ลองยกตัวอย่างชาวบ้านสามคน ชาวบ้านคนแรกกำลังทอดแหดกปลา ชาวบ้านคนที่สองกำลังแทงหวายได้ลิ้น และชาวบ้านคนที่สามกำลังเย็บผ้าที่รับช่วงมาจาก โรงงานในเมือง ถึงแม้พฤติกรรมที่ชาวบ้านแต่ละคนทำจะแตกต่างกัน แต่ผู้วิจัยก็สามารถสร้างข้อสรุปได้จากลักษณะร่วมอันหนึ่งของพฤติกรรมทั้งสามแบบ นั่นคือ ชาวบ้านกำลังพยายามหารายได้ให้ตนเอง โดยปกติการสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย จะต้องการตัวแปรมากกว่าหนึ่งตัว และรูปธรรมมากกว่าหนึ่งอย่างจึงจะทำการสรุปได้ เช่น มีสิ่งของสองชิ้น มีพฤติกรรมสองอย่าง เพราะถ้ามีตัวแปรเพียงตัวเดียวและข้อมูลรูปธรรมให้พิจารณาเพียงอย่างเดียว ผู้สรุปก็ไม่สามารถลักษณะร่วมมาสรุปได้

การได้ข้อมูลรูปธรรมที่มีลักษณะร่วมเหมือนกันเพิ่มขึ้นอีก ทำให้ข้อสรุปที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นได้รับการยืนยัน และทำให้ข้อสรุปนั้นมีความเป็นนามธรรมมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามการสร้างข้อสรุปในการวิจัยเชิงคุณภาพไม่ได้เน้นการขยายจำนวนของรูปธรรมที่จะมายืนยันลักษณะร่วมให้มากขึ้นเรื่อยๆ แต่จะเน้นการแสดงความสัมพันธ์ของข้อมูลรูปธรรมที่สรุปนั้นว่ามีลักษณะอย่างไร หรือมีแบบแผนอย่างไรมากกว่า จุดนี้เองที่ทำให้การวิเคราะห์ข้อ

มูลในการวิจัยเชิงคุณภาพต่างจากการวิเคราะห์ในการวิจัยเชิงปริมาณซึ่งยึดหลักของการนำแนวคิดที่เป็นนามธรรม มาตรวจสอบจากรูปธรรมจำนวนมาก อย่างที่เรียกว่าวิธีการแบบนิรนัย (deduction) ด้วยเหตุนี้ จำนวนของรูปธรรม ในการวิจัยเชิงปริมาณจึงต้องมีมาก แต่จำนวนของรูปธรรมในการวิจัยเชิงคุณภาพมีเพียงเท่าที่จะแสดงแบบแผน หรือคุณลักษณะ ที่หลากหลายจากกันเท่านั้น

นักวิจัยจะพบว่ามักำสองคำนี้ใกล้เคียงกันและบางครั้งก็เอามาใช้แทนที่กันคือคำว่า สมมติฐานชั่วคราว (working hypothesis) และคำว่าข้อสรุปชั่วคราว (memo) คำว่าสมมติฐานชั่วคราว หมายถึง แนวคิดที่ผู้วิจัยมีอยู่ใน ใจขณะที่เริ่มทำการวิจัยสมมติฐานนี้จึงมีลักษณะ บางส่วนคล้ายคลึงกันกับสมมติฐานในการวิจัยเชิงปริมาณ แต่ก็มี บางส่วนที่แตกต่างกัน สมมติฐานในการวิจัยเชิงปริมาณได้มาจากกรอบแนวคิดทฤษฎีซึ่งมีอยู่แต่เดิม และผู้วิจัยนำ มาใช้เป็นกรอบในการวิจัย กระบวนการวิจัยกระทำในกรอบของทฤษฎีนั้นๆ และตอนจบของการวิจัยจะตอบว่า ใช้หรือไม่ใช้ สมมติฐานนั้นถูกหรือผิด ส่วน ในการวิจัยเชิงคุณภาพสมมติฐาน เปลี่ยนแปลงได้อยู่เสมอ โดยการ พิสูจน์สมมติฐานเหล่านั้น และสร้างสมมติฐานขึ้นใหม่ตลอดเวลา สมมติฐานนั้นอาจคิดหรือถูกใจ ผู้วิจัยสมมติฐาน นั้นถูกพิสูจน์ และตรวจสอบแล้วจึงจะเป็นข้อสรุป ส่วนข้อสรุปชั่วคราวไม่ได้เกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มกระบวนการวิจัย ข้อสรุปชั่วคราวจะเกิดได้ต่อเมื่อผู้วิจัยได้เริ่มทำงาน วิเคราะห์ ข้อมูลแล้ว การทำดังนี้ ข้อมูลหรือจำแนกข้อมูล แล้วเห็นความเชื่อมโยงข้อมูล ทำให้นักวิจัยสามารถเขียน ประโยคเบื้องต้นที่เป็นข้อสรุปชั่วคราวได้เช่น ก. เป็น ประเภทหนึ่งของ ข. หรือการอ่านหนังสือพิมพ์เป็น พฤติกรรม ประเภทหนึ่งของพฤติกรรมกฎ ในห้องเรียน เมื่อได้ เขียนข้อสรุปชั่วคราวเช่นนี้แล้ว นักวิจัยย่อมจะสร้างสมมติฐานชั่วคราวที่สืบเนื่องต่อไปอีก นั่นคือ ตั้งคำถามว่า “แล้วมีอะไรเป็นประเภทอื่นๆ ของ ข. ได้อีก” หรือ “นอกจากอ่านหนังสือพิมพ์แล้วครูทำอะไรอีกในห้องเรียน” ด้านนักวิจัยยังไม่มีความเชื่อที่จะตอบคำถามที่ตั้งขึ้นใหม่ นักวิจัยก็จำเป็นต้องไปหาข้อมูลเพิ่มเติม แต่ด้านนักวิจัยมีข้อมูล อยู่แล้วก็จะตอบได้ว่า “นอกจากอ่านหนังสือพิมพ์แล้ว ครูก็อธิบายบทเรียน และ ใ้แบบฝึกหัดนักเรียน หลัง ตอน ใ้ให้นักเรียนอ่านตาม เรียกใ้ให้นักเรียนอ่านให้ฟัง มอบหมายงานใ้ให้นักเรียนทำ ควบคุมชั้นเด็กที่เรียนอ่อน และทำงาน ส่วนตัว” ข้อสรุปชั่วคราวที่ผู้วิจัยสรุปได้จากข้อมูลที่มีนำผู้วิจัยไปสู่สมมติฐานใหม่ว่า “ในบรรดาพฤติกรรมทั้งหมดที่ครู ทำในห้องเรียนนี้ พฤติกรรมใดครูจำทำตอนไหน?” แล้วผู้วิจัยก็ไปหาข้อมูลเพิ่มเติมมาตอบสมมติฐานของตน เช่นนี้ต่อไปเรื่อยๆ เช่นนี้

การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย การสร้างข้อสรุปแบบนี้ทำได้จากข้อมูลระดับต่างๆ กัน จึงนำมาใช้ในการ วิเคราะห์ ข้อมูล ได้ตลอดเวลาระดับของข้อมูลที่สามารถสร้างข้อสรุปได้มี 3 ระดับ คือ ข้อมูลจากบันทึก ข้อมูลที่ได้ทำ คัดชีหรือจำแนกประเภทแล้ว และข้อมูลที่ได้เปรียบเทียบหรือวิเคราะห์ส่วนประกอบแล้ว ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การสร้างข้อสรุปจากข้อมูลบันทึกหรือบรรยาย การสร้างข้อสรุประดับนี้ไม่ต้องการข้อมูลที่สลับซับซ้อนมาก ใช้เพียงบันทึกภาคสนามที่ผู้วิจัยจดจากการสังเกตหรือสัมภาษณ์ หรือใช้ข้อมูล เอกสาร ที่มีผู้บันทึกไว้ ก็ สามารถนำมาสร้างข้อสรุปได้ ตัวอย่างที่ได้ยกในคอนต้นเกี่ยวกับภารกิจหลักแหล่งของคนในสลัม และตัวอย่าง เกี่ยวกับครู ไม่ครบชั้นเรียนเป็นการสร้างข้อสรุปที่สร้างขึ้นในระดับนี้ กล่าวคือใช้บันทึกข้อมูล 1-2 ครั้ง ที่มีเนื้อหา เกี่ยวกับการสร้างรูปธรรมบางอย่างที่มีจำนวนมากเท่าๆ หนึ่ง ขึ้น ไปเป็นข้อมูล แล้วสร้างข้อสรุปขึ้นมาจากข้อมูล นั้น ข้อสรุปที่ได้จะมีระดับความเป็นธรรมค่อนข้างต่ำ เพราะครอบคลุมได้เท่าที่เกี่ยวกับรูปธรรมตัวอย่างเท่านั้น แต่ไม่อาจสรุปเลยไปครอบคลุม (generalize) รูปธรรมอื่นๆ ได้ เช่น ในตัวอย่างแรกข้อสรุปมีความเป็นธรรมในระดับชาวสลัมแห่งนี้ ไม่อาจสรุปเลยไปถึงสลัมแห่งอื่น ในตัวอย่างที่สองข้อสรุปก็มีความเป็นนามธรรมในระดับ โรงเรียนแห่งนี้ เท่านั้นเช่นกัน อย่างไรก็ตามคุณค่าของข้อสรุปจากข้อมูลที่เป็นการบรรยาย (descriptive) เช่นบันทึก ภาคสนาม หรือข้อความอื่นใดก็ตาม อยู่ที่ความลึกในการบรรยายนั้น ถ้าผู้บรรยายข้อมูลได้ลึกก็จะมีความเป็นเรื่องราวของรายละเอียดหรือความสัมพันธ์เชื่อมโยงของรูปธรรมต่างๆ ที่ถูกบรรยายทำให้การสร้างข้อสรุปสามารถระบุได้

มากกว่า “ประเภท” ของข้อมูล แต่ระบุได้ถึง “คุณลักษณะ” ของรูปธรรมและ “ความเชื่อมโยง” ที่รูปธรรมเหล่านั้นมีต่อกัน เราจะกล่าวถึงเรื่องนี้อีกครั้ง โดยรายละเอียดในบทที่สี่

2. การสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่ทำดัชนีหรือจำแนกประเภทแล้ว หลังจากที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ข้อมูล โดยการจำแนกประเภทแล้ว ผู้วิจัยจะต้องสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่จำแนกแยกแยะออกมา มิฉะนั้นทั้งตัวผู้อ่านงานวิจัยก็จะไม่เกิดความคิดรวบยอด (conceptualization) เกี่ยวกับข้อมูลที่ได้วิเคราะห์ การสร้างข้อสรุปที่ได้ทำดัชนีหรือจำแนกประเภทแล้ว ก็คือ การเขียนประโยค (statement) ที่แสดงลักษณะหรือความสัมพันธ์ระหว่างค่าหลักหรือค่าที่เป็นดัชนีกับค่าที่มีความหมายร่วมกันนั่นเอง เช่น จากตัวอย่างของการวิเคราะห์กลุ่มคำ (domain analysis) ในตอนต้นของบทที่สาม ซึ่งผู้เขียนจะนำมาแสดงอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งแสดงประโยคตัวอย่างของการสร้างข้อสรุปจากการวิเคราะห์กลุ่มคำดังกล่าว

การสร้างข้อสรุปจากการวิเคราะห์กลุ่มคำ

- ก. การวิเคราะห์กลุ่ม
- ข. การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย

การสร้างข้อสรุปจากการจำแนกชนิดของข้อมูล

- ก. การวิเคราะห์จำแนกชนิดของข้อมูลในเหตุการณ์
- ข. การสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย

3. การสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่ได้เปรียบเทียบหรือวิเคราะห์ส่วนประกอบแล้ว วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลแบบที่สองที่ได้กล่าวถึงในบทที่สามนี้คือการเปรียบเทียบข้อมูล เมื่อผู้วิจัยได้เปรียบเทียบข้อมูลโดยการประมวลคุณสมบัติหรือคุณลักษณะของข้อมูลมาเปรียบเทียบกันแล้ว นักวิจัยจำเป็นต้องสร้างข้อสรุปผลของการเปรียบเทียบนั้น ซึ่งจะทำได้ตนเองและผู้อ่านงานวิจัยเกิดความเข้าใจเป็นความคิดรวบยอด การนำข้อมูลแยกแยะเป็นคุณลักษณะต่างๆ หรือส่วนประกอบต่างๆ คือ การทำให้ข้อมูลมีขนาดละเอียดถึงระดับที่เรียกว่า “วิเคราะห์” หลังจากได้พิจารณารายละเอียดของส่วนต่างๆ แล้ว นักวิจัยก็จำเป็นต้องเรียกกันว่า “สังเคราะห์” ถ้าข้อมูลยังกระจัดกระจายไม่เป็นรูปเป็นร่างก็เหมือนเครื่องจักรของนาฬิกาที่ถูกซ่อมหรือออกมาดูที่ละชิ้น แล้วไม่ประกอบกลับเข้าไปอย่างเดิม ใครเห็นก็ไม่รู้ว่าเป็นาฬิกา การสร้างข้อสรุปจากการเปรียบเทียบคุณลักษณะข้อมูลจึงเป็นเหมือนการนำชิ้นนาฬิกาประกอบเข้าด้วยกันอีกครั้งเป็นการสร้างภาพใหม่ (reconstruct) ของเหตุการณ์หรือข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลของชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้อมูลเชิงคุณลักษณะหรือเชิงคุณภาพ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพดังกล่าวเป็นการวิเคราะห์ที่ใช้เหตุผล โดยอาศัยข้อมูลที่เป็น ประจักษ์พยาน มาสนับสนุนความเชื่อหรือข้อสันนิษฐานของผู้วิจัย โดยมีกระบวนการคิดและจัดการอย่างเป็นระบบตั้งแต่แรกเริ่มเข้าสู่สนาม การถามคำถาม การนำเอาข้อมูลมาปะติดปะต่อเข้าด้วยกัน จัดกระทำจนเห็นแนวทางและได้ข้อสรุปเองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างชัดเจน

บทที่ 4

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

บทสรุป

จากการดำเนินการตามขั้นตอนศึกษากระบวนการของกลุ่มชุมชนของเอกสารคู่มือสำหรับการศึกษาข้อมูลพื้นฐานอย่างเป็นระบบ โดยเริ่มตั้งแต่การวางแผนดำเนินการ ขั้นตอนการดำเนินการของแต่ละวิธีจัดเก็บข้อมูลรวมทั้งตอนสุดท้ายที่ได้สรุปผลเสนอการวิเคราะห์ข้อมูลชุมชนเพื่อนำไปใช้ในการศึกษารวบรวมความเชื่อมโยงของกลุ่มชุมชนระหว่างเป้าหมาย วัตถุประสงค์ ผลการดำเนินงาน กิจกรรมและทรัพยากรต่าง ๆ ของสังคมในปัจจุบัน ซึ่งมีความก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว ของเทคโนโลยีด้านไมโครอิเล็กทรอนิกส์ (Micro — Electronics) และเทคโนโลยีชีวภาพ (Bio — Technology) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการปฏิวัติของคลื่นลูกที่สาม (Third Wave Revolution) ที่เห็นได้ชัดเจน ปรากฏเป็นรูปธรรมคือความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของข้อมูลข่าวสารสารสนเทศ (IT) อันจะมีผลกระทบโดยตรงต่อการเคลื่อนไหวของกลุ่มชุมชน ผู้ประกอบการ และพนักงานระดับปฏิบัติการเช่นเดียวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อมีการปฏิวัติทางเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ทั้งสองครั้งที่ผ่านมาในอดีต ทั้งนี้จากการคาดการณ์ ของนักวิชาการด้านแรงงานมีความเห็นว่าสังคมไทยในสภาวะปัจจุบันซึ่งเป็นระบบสังคมที่ผสมผสานระหว่างภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม ดำเนินการขับเคลื่อนของกลุ่มชุมชนแรงงานจากภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม เครื่องจักรกลมาเป็นอุตสาหกรรมภาคอิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งมีความสลับซับซ้อนและต้องการแรงงานที่มีทักษะเพิ่มขึ้นมากกว่าเดิมเป็นอย่างมาก

อนึ่งภายหลังจากการฟื้นตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงระยะ 2 ปีหลังตั้งแต่ปี 2543 เป็นต้นมา ปัจจุบันรัฐบาลได้เร่งดำเนินการตามนโยบายเพิ่มผลผลิตในทุก ๆ ด้าน เพื่อการพาณิชย์ ทำให้ธุรกิจภาคเอกชนขยายวงกว้างมากขึ้น โดยเฉพาะการขยายตัวตามความต้องการด้านแรงงานประกอบกับการดำเนินธุรกรรม เชิงพาณิชย์ ระหว่างประเทศตามระบบการค้าเสรี (FTA) ของหลักเกณฑ์ที่องค์การการค้าโลก (WTO) กำหนด ซึ่งจะต้องสอดคล้องกับแนวทางระบบแรงงานสัมพันธ์ขององค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) ซึ่งบทบาทของกลุ่มชุมชนภาคแรงงานจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความสัมพันธ์และความผันผวนทางเศรษฐกิจในสังคมทุนนิยมโลก ปรากฏการณ์ดังกล่าวจึงจำเป็นต้องกำหนดแนวทางศึกษา สภาวะความเป็นไปของกลุ่มชุมชนขบวนการขับเคลื่อนแรงงานไทย ซึ่งจะมีลักษณะซีฟรอนท์ (Foot Loose) มากยิ่งขึ้น โดยจะเคลื่อนไหวตามโครงการลงทุนของเครือข่ายการผลิตทั้งภายในประเทศ และการเคลื่อนไหวออกนอกประเทศ เพราะปัจจุบันเป็นการร่วมทุนระหว่างชาติ แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีขบวนการกลุ่มแรงงานสยกรัฐขึ้นตามแนวชายแดนประเทศไทยมากขึ้นทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับแรงงานผิดกฎหมาย แรงงานไร้ทักษะหรือทักษะต่ำ ซึ่งจะเป็นกระทบโดยตรงต่อสาเหตุปัญหา อาชญากรรม ยาเสพติด ฯลฯ

จากปรากฏการณ์ดังกล่าว ของกลุ่มชุมชนในสภาวการณ์ของสังคมไทยข้างต้น ผู้ขอรับการประเมินผลงานจึงพิจารณาเห็นความจำเป็นในการศึกษาค้นคว้าข้อมูลทางวิชาการกำหนดขั้นตอนแนวทางกำรจัดเก็บข้อมูลพื้นฐานของกลุ่มชุมชนและวิเคราะห์เพื่อเป็นเอกสารคู่มือการศึกษาชุมชนในมิติต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงประจักษ์ ทางวิทยาศาสตร์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์สารสนเทศ ที่จะนำไปสู่การปรับปรุงคุณภาพชีวิตตามแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืน แต่โดยเหตุที่สภาพกลุ่มชุมชนในสังคมแต่ละกลุ่มมีบริบทที่ต่างกัน ดังนั้นจึงต้องมีการประยุกต์ ใช้ความรู้และแนวคิดของศาสตร์ ในสาขาต่าง ๆ มาร่วมกระบวนการศึกษาชุมชนร่วมกัน ตามขั้นตอนของคู่มือที่กำหนดไว้ในแต่ละประเภทของเครื่องมือ เช่น สาขาจิตวิทยา สังคมวิทยา การบริหารจัดการ การกำหนดนโยบายทางเศรษฐศาสตร์ การศึกษาเทคโนโลยีสิ่งแวดล้อม ฯลฯ จึงทำให้ต้องมีการวิเคราะห์ อย่างเป็นระบบเพื่อให้ได้ข้อมูลที่นำไปสู่ความตรง วัตถุประสงค์ และความเที่ยงที่พึงประสงค์

ข้อเสนอแนะ

หากพิจารณาถึงกระบวนการศึกษาชุมชนตามขั้นตอนของประเภทเครื่องมือต่าง ๆ ในการจัดเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูลโดยภาพรวมแล้วผู้ขอรับการประเมินผลงานมีข้อพิจารณาเกี่ยวกับประโยชน์ของกระบวนการศึกษาชุมชนในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการนำข้อมูลไปกำหนดแนวทางการบริหารจัดการโครงการของชุมชน การตรวจสอบความก้าวหน้า รับทราบปัญหาอุปสรรคของการดำเนินการของขบวนการชุมชน ตลอดจนประสิทธิภาพในการจัดสรรทรัพยากรและ โครงการงานของชุมชน ซึ่งข้อมูลที่ได้รับจากเครื่องมือประเภทเสนอมจะเป็นประโยชน์สำหรับผู้เกี่ยวข้อง ข้องกับขบวนการในการบริหารโครงการ พัฒนาวิธีการ บริหารโครงการของชุมชน ข้อมูลในลักษณะการจัดเก็บ ด้วยเครื่องมือคุณภาพ จะทำให้ผู้บริหารสามารถประยุกต์ใช้ได้ตามปกติ เช่น การรายงานผล (Reporting) การตรวจติดตามผล (Monitoring) การตรวจสอบแก้ไข (Follow — Up) หรือในกรณีที่เครื่องมือเหล่านี้ไม่สามารถประยุกต์ใช้ได้ในการวิเคราะห์เชิงคุณภาพก็อาจใช้เป็นข้อมูลในการวิจัยเชิงประเมินผลได้ (Evaluation Research)

2. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการนำข้อมูลกำหนดนโยบายของโครงการสำหรับชุมชน โดยเน้นไปที่การกำหนดวัตถุประสงค์เพื่อให้สัมฤทธิ์ผลตามเป้าหมาย (Outcome) ของโครงการในชุมชนที่ได้ส่งออกไปสู่สังคมในอนาคต

3. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือ ประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการประเมินผลการดำเนินงานตามโครงการที่ผ่านมาของชุมชนต่าง ๆ (Front — End — Analysis) เพื่อจะได้กำหนดเป็นนโยบายที่จะจัดทำโครงการเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนในอนาคตให้ตรงตามความต้องการของสมาชิกกลุ่มโดยรวม (Policy Formulation)

4. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการตรวจสอบความถูกต้องของแนวคิดในการพัฒนาคุณภาพชีวิตกลุ่มเป็นการศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างเป้าหมาย วัตถุประสงค์ กิจกรรมและทรัพยากรต่าง ๆ ว่าเป็นเหตุของความเป็นไปได้ในการจัดทำโครงการ (Feasibility Study) ทั้งนี้การศึกษาตามแนวทางการวิเคราะห์ชุมชนเชิงคุณภาพจะกำหนดตัวแบบที่แสดงความเชื่อมโยงของปัจจัยภายในกลุ่มองค์กรชุมชนอย่างชัดเจน เป็นการพิสูจน์ความเชื่อมโยงตามตัวแบบและสามารถตอบคำถามในการกำหนดแผนการจัดทำโครงการต่อไป

5. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการประเมินขบวนการดำเนินงานของกลุ่มชุมชนนั้น ๆ ตามขั้นตอนที่เกิดขึ้น (Process Evaluation) โดยปกติจะแบ่งกระบวนการดำเนินงานของกลุ่มชุมชนเป็น 4 ขั้นตอนได้แก่

1. ศึกษาบริบทที่เกี่ยวข้องของชุมชน (Context)
2. ศึกษาทรัพยากรที่ต้องใช้ในชุมชน (Input)
3. ศึกษากระบวนการดำเนินงานของชุมชน (Process)
4. ศึกษาผลผลิตที่เกิดจากกระบวนการชุมชน (Products Outcomes)

6. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดขึ้นของกลุ่มชุมชนต่าง ๆ (Effective or Impacts) ที่จะได้รับทั้งทางบวกและทางลบที่มีต่อประชากรกลุ่มชุมชน ซึ่งจะเป็นข้อมูลในการกำหนดนโยบายของโครงการต่อไป

7. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการตรวจสอบและติดตามสภาพข้อเท็จจริงและปัญหาของชุมชนสำหรับโครงการที่จะใช้ระยะเวลาดำเนินการในระยะยาว ทั้งนี้การศึกษาระบบการกลุ่มชุมชนแนวทางนี้จะได้ทราบลักษณะการเปลี่ยนแปลงของปัญหาการกำหนดอนุกรมระยะเวลาในการจัดทำโครงการพัฒนาด้านต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุง โครงสร้างของชุมชนให้เข้มแข็งขึ้นตามแผนนโยบายการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างยั่งยืน

8. การศึกษาชุมชนด้วยเครื่องมือประเภทต่าง ๆ เชิงคุณภาพจะเป็นประโยชน์ในการจัดเก็บสำรวจข้อมูลเชิงสังเคราะห์ (Data Evaluation Synthesis) ซึ่งจะเป็นขั้นตอนการจัดเก็บข้อมูลจากโครงการของแต่ละกลุ่มชุมชนเพื่อนำมาพิจารณาเปรียบเทียบผลการดำเนินงานหลาย ๆ ครั้งเพื่อเป็นแนวทางตัดสินใจว่าจะกำหนดวัตถุประสงค์เป้าหมายของโครงการที่ดีที่สุดและให้รู้ผลสัมฤทธิ์ที่แท้จริงเพื่อเป็นองค์ความรู้ใหม่ให้กับสังคม



บรรณานุกรม

- กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (มปป.). *การศึกษาชุมชน*. กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์และคณะ. (2545). *วิถีชุมชน คู่มือการเรียนรู้ที่ทำให้งานชุมชนง่ายได้ผล และสนุก*. นนทบุรี : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข
- ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ. (2527). “การสังเกตการณ์ตามวิธีการทางมนุษยวิทยา” ใน *วิจัยเชิงคุณภาพ*. หน้า 79-81. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
- ชยันต์ วรรณะภูติ. (2537). “การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ” ใน *คู่มือการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่องานพัฒนา*. พิมพ์ครั้งที่ 2 . บรรณาธิการโดย อุทัย ตูลเกษม. หน้า 149-181. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธนพรธณ ธานี. (2540). *การศึกษาชุมชน*. ขอนแก่น : ภาควิชาพัฒนาลังคมคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธีระพงษ์ แก้วหาวงษ์. (2544). *กระบวนการเสริมสร้างชุมชนเข้มแข็ง*. พิมพ์ครั้งที่ 7. ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังน่านาวิทยา.
- นภาพรณั ะหวานนท์. (2534). “การศึกษาความคิดและทัศนะของคนจากการจัดกลุ่มสนทนา” *วารสารการวิจัย*. 14 (2) : ธันวาคม-มกราคม
- นินสา ชูโต. (2540). *การวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ. พี. เอ็น. การพิมพ์
- บุญนาค ติวกุล. (2543). *ชนบทไทย : การพัฒนาสู่ประชาสังคม*. กรุงเทพฯ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- บุญธรรม กิจปรีดาบริสุทธิ์. (2542). *เทคนิคการสร้างเครื่องมือรวบรวมข้อมูลสำหรับการวิจัย*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- .(2540). *ระเบียบวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ. (2543) *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- เพ็ญแข แสงแก้ว. (2541). *การวิจัยทางสังคมศาสตร์*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาคณิตศาสตร์และสถิติ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โยธิน แสงวงศ์. (2540). “การสนทนากลุ่ม”. ใน *ปฏิบัติการเหนือตำรา การวิจัยทางสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. บรรณาธิการโดย พิชิต พิทักษ์เทพสมบัติ. หน้า 65-76. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสมาธรรม.

- วิริยา สุขวงศ์. (2540). *การศึกษารวมชน*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสุขศึกษา คณะพลศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- วีรสิทธิ์ สิทธิไตรย์และโยธิน แสงวดี.(2536). *การสนทนากลุ่ม : เทคนิคการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ : สมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สนทยา พลศรี.(2537). *กระบวนการพัฒนาชุมชน*. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- สมทรง เขมะวิชานวัต. (2521). *การศึกษากับการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ : วิทยกิจการพิมพ์.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2536). *สังคมวิทยาชุมชน : หลักการศึกษาวิเคราะห์และปฏิบัติงานชุมชน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ลาติกา เมธนาวิณ. (2541). *การสนทนากลุ่ม*. เอกสารรายงานการศึกษาค้นคว้า วิชา วจ 710 ระเบียบวิธีวิจัยขั้นสูง. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สุภาวงศ์ จันทวานิช. (2537). “วิธีการเก็บข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ” ใน *คู่มือการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่องานพัฒนา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. บรรณาธิการโดย อุทัย ตุลยเกษม. หน้า 89-114. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- (2543). *วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุพงษ์ โสธนะเสถียร. (2545). *หลักและทฤษฎีการวิจัยทางสังคมศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ประสิทธิ์ภักดิ์แอนด์พริ้นติ้ง.
- อัจฉรา โพธิยานนท์ (2539). *การศึกษากับการพัฒนาชุมชน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : คณะครูศาสตร์ สถาบันราชภัฏสวนสุนันทา.